

Shinjangning 50 Yili'gha Reddiye

[收藏](#) [订阅](#) [推荐](#) [打印](#) [管理选项](#)

[Aptap](#) [IP](#)

发表于 [2009-4-1 09:21](#) 只看该作者

[小](#) [中](#) [大](#) [1#](#)

ElBashi

帖子 372

精华 5

积分 1701

在线时间 424 小时

注册时间 2008-4-14

最后登录 2009-4-1

• [个人信息](#) • [发短消息](#)

• [加为好友](#) • [当前在线](#)

Shinjangning 50 Yili'gha Reddiye

*

«Shinjangning 50 Yili»gha Reddiye

Xéwir Tömür

(Eslí Menbe: *Altun Tarim torbétí*; *Imlasi tehrirlendi* --- Aptap)

Burhan shehidining «Shinjangning 50 yili» dégen esiridiki kirish sözdin:

«Men axirliship qalghan mushu ömrümde yene dawamliq bash qaturup, gomindang hökümraniq qilghan dewridiki Shinjangning tarixini tiriship eslidim. Qelem tutush, retleshke xen yingshenni tekliq qildim.... Pütün maqalining deslepki qol yazmisi pütkende ji dachüen özgertish—tekshürüş xizmitige qatnashti. Lékin xawatirisizlinidighinim shuki, shu yillardiki xatirlirim we kitab—jhurnal qatarliq matériyallirimdin bir munchisi «medeniyet inqilabi» malimatangchiliqida yoqilip ketti. Uning üstige yashinip qaldim. Zéhnim yetmeydighan bolup qaldi. Tutuwélish qabiliyitim kündin—kün'ge ajizliship kétiwatidu. Shunga nurghun konkrét janliq weqelerni eske élishim nahayiti qiyin bolup qaldi. Eslimide ehwalning heqiqiy bolushi muhim. Kitabxanlar razi bolmay qalsa, u qelem tutquchining sewenliki emes, waqit jiddiy bolghachqa, bezi neqillerni eslidiki kitabqa sélishturup chiqishqa ülgürelmey qaldim. Bezi tarixiy pakitlarni bashqa xatiriler bilen sélishturup chiqalmidim. Uning üstige qelem tutquchilar özgirip turghanliqtin, uslupni birlikke keltürüşmu qiyin bolup qaldi. Bu heqte keng kitabxanlardin kechürüm soraymen.

Tarixiy pakitlar jehettiki xataliqlar, nuqtiinezher jehettiki nuqsanlar kitabxanlarning, xususen shu tarixni bashtin kechürgen we bilidighan kitabxanlarning tüzitishige qaldi!»

----- Burhan shehidi, 1983- yili 2- ay

«Eslime» mahiyetlik tarixiy weqe we sergüzeshtilerning heqiqiy xatirisi, yeni zaman, makan sharaitta weqeler qandaq ötken bolsa, eynen eslep yézishtin ibaret bolushi kérek. Shundaq bolghandila «u» chinliq túsini élip kitabxanilarni qayil qilidu we obdan tesir qozghiyalaydu. Eger undaq bolmay chinliqtin chetnep perdazlinip yézilsa, yeni mundin 50 yil ilgiriki weqe, sergüzeshtilerge bügünki (80- yillardiki) köz qarash we chüshenchiler zormu—zor singdurüp yézilsa, yaki 40- 50yil kéyinki ishlarni aldin bilip turghandek bézep yézilsa, undaq «eslime» öz chinliqini yoqitipla qalmastin, belki melum muddia bilen yézilghan siyasiy maqaligha aylinip qalidu—de kitabxanilargha obdan tesir bérelmeydu emes, belki herxil pikir, inkaslarning peyda bolushida seweb bolidu.

«Shinjangning 50 Yili» namliq eslime neshr qilin'ghandin kéyin (xenzuchisi 1984- yili, Uyghurchisi 1986- yili neshrdin chiqti) jem'iyette nurghun inkaslar peyda boldi. Bezenler: «aplor eslimini chinliq bilen yazmaptu» dése, bezenler, «hemmini öziye ong keltürüp yéziptu» déyishti. 25 yashlar chamisidiki bir neper xenzu ziyaliysi «Shinjangning 50 yili» namliq eslimini körüp chiqtim. Eslimide aplor özini körsitishke jiq küchep kétiptu!.. dédi. Shuningdin kéyin menmu bu kitabtin birni sétiwélip körüp chiqtim. Netijide, kishiler éytqandek, «eslime»de yétersizlikler, nuqsanlar barliqini hés qildim.

Kitabning kirish sözide aptorning: «tarixiy pakitlar jehettiki xataliqlar, nuqtiinezer jehettiki nuqsanlar kitabxanlarning, xusussen shu tarixni bashtin köchürgen we bilidighan kitabxanlarning tüzitishige qaldi!» dégen hawalisi manga zor ilham we medet boldi—de, ilim yüzisidin «eslime»diki xata—nuqsanlarni tüzitish, yétersizliklerni toluqlash üçün öz pikrimni töwendikiche bayan qilmaqchi boldum.

A. Baliliq Dewrige Ait Eslime Toghrisida

Aptor özining baliliq dewrige ait eslimisini mundaq bayan qilidu: «men 1894- yili 10- aying 3- küni aqsuda tughuldum. Bu jenubiy Shinjang aqsu derya wadisidiki aqsu shehiri emes belki rosyidiki qazan ölkisi tétish nahiyisi tewesidiki xilwet bir kent. Lékin menbe jehettin bu ikki aqsuning az—tola munasiwitimu bar téxi!

12- 13Yashlar waqtimda, bowam ghubeydulla méni ögzige bashlap chiqip kün chiqish terepni körsitip «bizning yurtimiz yiraq jaydiki junggo dégen yerde, u yerde aqsu dégen bir derya bar, aqsu dégen ene shu!» dégen idi. Uning éytip yérishiche bowisining éti polat iken. U, baylarning zulumigha qarshiliq körsetkechke ching sulalisi chérlikliri basturmaqchi bolghanda pütün ailisini we kenttiki 20nechche aililik ahalini bashlap rusiyige qéchip kelgen we mushu yerge orunlashqan.... Bowisi ghubeydulla yene, öz newrisining oqup bilimlik adem bölishini, künlarning biride yurtqa qaytip tughqanlar bilen körüshüp ata- bowilirimizning rohigha nezir chiragh qilip turushini ümid qilghan.... Bowisi yene jiq ishlarni sözlep bérrip bowisi polat ishletken neyzini tépip chiqip körsetken....

Yuqiriqi bayandin aptorning chong bowisi polat aka—baylarning zulumigha qarshi turghachqa, ching sulalisi chérlikliri basturmaqchi bolghanda 20nechche öylük ahalini bashlap Shingjangdin qéchip rusiye terepke köchüp ketkenliki melum. Tarixi sharaitlardin éytqanda shundaq pakitning bolushi mumkin. Lékin rosy emeldarliri bu 20 nechche öylük ahalini chachmastin top halda qazan ölkisi tétish nahiyisidiki xilwet bir kenitke élip bérrip orunlashturghanliqi kishini ejebledürmey qalmaydu. Chünki u zamanlarda Shingjangdin rosy terepke (orta asiyagha) bérrip—kélip turidighan kishiler, tijarechiler, medikarlar nahayiti köp idi. Anche köp resmiyetmu ketmeytti. Tola ademler shu etrapta yürüp tashkent, almuta, yarket, toqmaq... Dégendek sheherlerge we shu etraptiki yéza—bazarlarga özlükidin orunliship kététti. Undaq kishiler yerliship ta hazirghiche Uyghur bolup yashap kelmekte. Ejeba polat aka bashlap chiqqan 20nechche öylük ademni rus emeldarliri shu qeder ichki rayon'gha élip bérrip orunlashturghandu?. Bu nuqta kishini qayil qilalmaydu emes belki qandaqtur bir xil sun'ilik barmikin deydighan guman qozghaydu. Geptin gep, mesilidin mesile tughuldi dégendek bu nuqtida yene bir mesile tughulup gumanimizni téximu küchlendüridu. Shuning üçün bu mesilini töwendikiche yorutup ötimiz.

Aptorning chong bowisi polat yolda ölüp ketkenliktin uning baliliri bérrip qazan ölkisi tétish nahiyisidiki xilwet yéza orman aqsugha orunlishidu we ularning «ghubeydulla», «eteytulla» isimlik baliliri dunyagha kélidu. Bu balilar del shu polat akining 3- ewladi (newrisi). Ularning isimlirigha qarighanda polat akining baliliri orman aqsugha orunliship besh—on yilgha yaki on—yigirme yilgha yetmeyla Tatarlarga singiship ketkenliki ispatlinip turidu, bu mumkinmu? Til sistémisi, dini étiqadi oxshash bolghan milletlarning öz—ara bir—birige singiship özliship kétish sür'iti téz bolidu dégen teqdirdimu, polat akining baliliri qazan ölkisige bérrip orunliship on—yigirme yilgha barmayla balisigha «ebeydulla» emes, «ghubeydulla» dep ezan qichiqirishi mumkinmu? Bu ariliq bek qisqa bolup qalmasmu! shuningdek qazan we özbékistan tereplerdin Shingjanggha kélip yerliship qalghan Tatar, özbikler az emes. Ularning bezenliri kelginige birer esir bolup qaldi. Emma ularning milliy süpiti buzulghini yoq, téxiche Tatarche, özbikche sözliship yüridu. Bu jehettiki janliq misallardin qarighanda til sistémisi, diniy étiqadi oxshash bolghan milletlarning öz—ara bir—birige singiship kétishi anche asan mesile bolmisa kérek. Epsuski polat akining newriliri on—yigirme yilgha yetmeyla «ghubeydulla», eteytulla» bolup qélishi ejeblinerlik bolmay néme! Démek aptorning terjimihalgha ait bergen bayanigha qarita qayil bolmayla qalmastin belki qandaqtur gherez yoshurun'ghanmikin dep guman qilishimizning sewebi mana shu yerde!

Aptor mushu ewladining 6- si. Shuning üçün aptor 1913- yili qazandin Shingjanggha kelgende, renggi —royi, tili, örpe—adatliri bilen özining 99 %lik sap altundek toluq bir Tatar ziyaliysi ikenlikini ispatlap,

kishini héchqandaq bashqiche qarashlarga we gumanliq xiyallarga keltürmigenidi. Lékin aptor 1947- yillargha kelgende «birdinla bowisi ghubeydulla» ning sözlirini eslep qalidu—de, aqsu qumbash rayonini bir qur ziyaret qilip kélip özining tégi—tekti aqsu qumbashliq Uyghurlardin ikenlikini élan qilip yuqirida éytilghan polat bowisidin bashlan'ghan aile neseb tarixini otturigha kütürüp chiqti. Bu tarix shu waqitning özidila Shinjangdiki her millet jamaetchilikini qattiq heyran qaldurupla qalmastin belki küchlük ghulghula peyda qilghanidi. Ejeba 1913- yilidin 1947- yilighiche bolghan 30nechche yil ariliqida ata—bowilirining aqsu qumbashliq ikenliki toghrisida birer qétim bolsimu birer kishige sözlimey kelgen yaki aqsudiki uruq—tughqanlirini izdimigen we yaki ata—bowilirining rohigha atap nezir—chiragh ötküzimigen aptor qandaq qilip bu mesilini otturigha kütürüp chiqqandu. Buning sewebi néme? Shinjang jamaetchiliki xéli uzun ghulghula qiliship uning jawabini shu yillardila tapqanidi. «Gomindang hökümiti bu kishini Shinjang ölkilik hökümetke reis qilmaqchi bolghan iken «millet» sherti toghra kelmeptu. Gomindang asasi qanunida Shinjanggha bolidighan reisning millet sherti Uyghur bölishi kérek iken. Shunga aptor neseb sürüshturüp ata—bowilirining aqsu qumbashliq Uyghurlardin ikenlikini ispatlap chiqiptu» deydighan jawab tépilghandin kéyin jamaetchilik bésilghanidi. «Shinjangning 50 Yili» neshrdin chiqqandin kéyin bu heqte yene ghulghula kütürölüp jamaetchilikte ghudurashlar peyda boldi. Néme üçün mushundaq bolidighandu, buning sewebi zadi nede? Méningche bolghanda buning sewebi eslimining mukemmel yézilmighanliqida, eger aptor tebiy yosunda rastliqi bilen yézip kitabxan'gha tapshurghan bolsa, jamaetchilikte ghulghula peyda qilmastin hemmini qayil qilghan bolatti. Jamaetke tapshurushning usuli ikki. Uning birsi: yuqirida éytilghandek ata—bowilirimiz Shinjang aqsudin, rusiyidiki qazan ölkisi «orman aqsu» gha köchüp barghan Uyghurlardin idi. Biraq men Shinjanggha kélip uzun yillarghiche xizmitimning aldirashliqida aqsugha béríp uruq—tughqanlirimni izdiyalmidim, nezir—chiraqmu bérelmidim. Bu mendin ötkén sewenlik. Peqet 1947- yiligha kelgendila bowam «ghubeydulla» ning wesiyitini orunlashqa muweppeq boldum déyish. Yene birsi: esli millitim Tatar, 1947- yillargha kelgende gomindang terep, méni Shinjang ölkisige reis qilip teyinleshke qara chekkende millet shertim toghra kelmeywatqanliqini sezgendin kéyin men bu terjimihalni yasap chiqip millet sherti hazirlidim déyish. Méningche yuqiriqi ikki usuldin birisini qollinip kitabxanlarga tapshurulghan bolsa, qayil qilghan bolatti.

B. Oqush Tarixi Toghrisida

Bu heqte aptor mundaq yazidu: «bowam ghubeydullaning hawalisi bilen chong atam eteytullagha samawer qaytitip bergech erebche we qur'an öginishke bashlidim. Shu yili küzde bowam qaza tapti. Atam oqush dégen némige esqatidu. Öyge qaytip ish qilghan'gha yetmeydu deytti....».

Jümlining oranidin qarighanda, aptorning chong atisi eteytullada erebche we qur'an öginishke bashlighan yilining küzliki bowisi qaza tépip oqushtin toxtap qalghanliqi körünüp turidu. Shuning bilen bir waqitta bir yil ichidila aptor erebche bilen qur'an oqushni bilip bolghanliqidin dérek béridu. Aptor oqush tarixi toghrisida bergen mundaq addiy bayan bilen kitabxanilarni qayil keltürelmeydu. Chünki emdila 12- 13yashlarga kirgen herqandaq bir balining bir yil ichide erebche we «qur'an» öginishni bashlishi esla mumkin emes. Bu nuqtini islam dinigha étiqad qilidighan herqandaq adem obdan chüshinidu. Diniy oqush qaidisidin éytqanda balilar bir qanche yilghiche ushshaq süre oquydu. Andin taxtiga chiqidu, uningdin kéyin heptiyek oqup axirida qur'an oqushqa kirishidu. Qiraet oqush u yene bashqa bir gep. Bu xéli qiyin we japaliq jeryan. Emma aptor bu heqte tolimu addiy bayan bergen. Bundaq bayan kishini zadila qayil qilalmaydu.

Kéyinki basquchluq oqush tariximu addiy bayan qilin'ghan. Mesilen: «qazan'gha bardim. Tagham méni «muhemmidiye» mektipige merdlik bilen orunlashturdi... Mektepte men yuqiri sinip oqughuchisi abdulla bilen tonushtum. U manga daim maqale köchürtkizetti.... Kéyin uning gépi bilen sawaqdishim bayazit bilen meslihetliship 30 nechche oqughuchini ders tashlashqa uyushturduq. Shu sewebtin bayazit bilen ikkimiz mektep teripidin bir kün nezer bentke élinduq. Buningdin xushal bolup hayajan'gha kelgenning sirtida azraq ghururummu ashti».

«Taghamning hal oqiti yaxshi bolmighachqa, oqushni dawamlashturalmay taghamning orunlashturushi boyiche «maarip» dégen bir kitabxanigha shagirtliqqa kirip ikki yérím yil ishlidim. Bu yerde xizmet éghir, ish aldirash bolsimu, waqit chiqirip bir munche kitab oqudum. Ruschini ene shu chaghda özlükümdin öginishke kirishkenidim, «yiwgini onigin», «anna karinna» qatarliq

meshhur kitablarnimu ashu chaghlarda oqughanidim. Shuning bilan bir waqitta yene boghaltirliq bilimlirini mu o'g'endim. Bular mening keyinki xizmetlirimde tolimu esqatti... Keyin ismail haji degen kishi bilan 1912- yili 9- aylarda (18yeshimda) Shingjanggha kelip urumchide tiyenshing soda fermisida ishlidim!».

Yuqirigi bayanlar aptorning putkul oqush tarixi bolup, 12- 13yeshida (1906- 1907- yillirida) bowisi ghubeydulladin oqup bilimlik adem bolush toghrisida nesihet anglighandin keyin erebche we qur'an oqushqa bashlighan aptor 1908- yili qazan'gha berip «muhemmidiye» mektipige kirip toluqsiz we toluq ottura mektep bilimlirini igilesh bilan bir waqitta, mektep ichide inqilabi paaliyetlernimu ishligen, bu peqet 13yashtin 16yashqiche bolghan ariliqtiki ishlar... Uningdin keyin «maarip» kitabxanisida ikki yerim yil shagirt bolup ishlesh jeryanida rusche bilim bilan boghaltirliq ilmini og'inip bolghan...

Oqush tarixidiki qisqa jeryan bilan bu addiy bayan, aptorning putkul salahiyitige anche muwapiq kelmise kerek. Chunki aptor adettiki kishilerdin emes, belki xeli chongqur we etrapliq bilimge ige ixtisasliq we iqtidarliq siyas'on bolup omride bir qanche tilni—rusche, xenzuche, nemische tillarni igilep siyasiy we ilmi xizmetlerde korunerlik muweppeqiyetlerni qolgha kelturgen meshhur erbab. Shuning uchun yuqirida bayan qilghandek addiy oqush tarixiy kitabxanilarni qayil qilmaydila emes belki qattiq teejjuplenduridu. Apor hechbolmighanda xenzuche oqush tarixi bilan timische oqush tarixi toghrisida qisqiche bolsimu izah berishi lazim idi. Epsuski aptor undaq qilmighan.

Shuningdek aptor qazan «muhemmidiye» mektipide oquwatqan chaghlirida (13- 14 yash waqti) yuqiri sinip oqughuchisi abdullaning tapshuruqi boyiche sawaqdishim bayazit bilan meslihetlishop ders tashlash herikiti uyushturdum. Buningdin xushal bolup hayajan'gha kelgenning sirtida azraq ghorurumu ashti, degenliki kitabxanlarni yene bir qetim ejblendurmey qalmaydu. Chunki 13- 14- yashliq balining shunchilik nazuk we keskin ishlarni qilalishi tesewwurg'ha anche sighmisa kerek!

C. Yang Zingshin Dewridiki Bezen Sekretme Bayanlar Toghrisida

Urumchide sheksler bashqurushidiki «tyenshing fermisi» da dukan xizmiti qiliwatqan aptor 1921- yilgha kelgende ikki qetim chöchekke berip tamojhna hesabatini tekshurup kelish bilan birdinla dukan xizmetchilikige qoshumche hokümet xadimi bolup qalidu. Buning arqidinla ikki ming yilqisi bar fermi bashquridighan hey'et, tashyol—qatnash idarisige hey'et, qoshumche shopurluq mektipige mudir bolup belgilinidu. Bu ishlar shu yillardiki tarixi emeliyet. Lekin quwluq—shumluqta, gumanxorluqta uchigha chiqqan yang zengshindek aliy hokümranning mundaq zor ishenchini aptor qandaq qolgha kelturdi degen mesilide kishini oylandurmay qalmaydu. Emma aptor bu mesilini «yang zengshin mening pak adem ikenlikimge qarap ishendi» dep ispatlighan. Epsuski mundaq addiy ispatlash kitabxanni qandaqmu qayil qilalisun!

Pak ademlerge pak ademlerla ishench qilishi mumkin. Napak adem qol astidiki ademlerge ishench qilishta, ularning pak bolush—bolmasliqini olchem qilishi natayin.

Undaq bolsa yang zengshin pak ademmu? Shuni qet'iy eytishqa bolidiki, tarix bizni, yang zengshinning, «pak adem» ikenlikini hechqandaq ispat bilen teminlimeydu. Belki quwluq—shumluq bilen qan kechip yurt sorighan istibdat ikenlikini nurghun pakitlar bilen ispatlaydu ehwal shundie iken bu tipik istibdat qandaq qilib aptorning pak adem ikenlikini olchem qilib ishen'gendu?! Bu mesile kishini oylandurmay qalmaydu. Bu yerde aptor mesilining nurghun jayliridin atlap otup ketkenliki chiqip turidu. Mesilen: rusiye—junggo dawshin bankisining terjimani fen zuxuen arqiliq maliye naziri fen jin'gha, nazir arqiliq yang zengshin'gha tonushturulghan aptor yalghuz ozining pakliqi boyichila shu qeder zor ishenchige ige bolghanmidu! bu ariliqta terjiman fen zuxuen bilen tonushush, «yaxshi» tesir peyda qilish, andin nazirning etiwariqha ige bolush, eng axirida yang zengshinning ishenchige ige bolush jeryanlirida ularning konglige yaqidighan, dinigha pset kelidighan hechqandaq ish we munasip wastilar bolmighanmidu! bizni oylanduridighan mesililer del mana mushu yerde!

Aptorning shu yillardiki omumiy ehwalini yorutush uchun towendiki qurlarni korup chiqayli. Mesilen: aptor kitabning 226- 27- betliride mundaq yazidu: «uning (yang zengshinning) manga

tutqan pozitsiyisi yaxshi bolsimu, men Shjangdiki zulmetchilikini tūgītish kérek dep hésablayttim. Shuning üçün 1922- yili men aghinem mirzajan bilen bille «yéngi hayat» jhurnilini mexpiy chiqardim».

227- Bette: «shu chaghda men téxi tahir beg, mexsut (muhi), kiremxan dégen'ge oxshash yéqin aghinilirim bilen bille mexpiy guruppa qurdum, méni guruppa bashliqi qilishti. Bu guruppa asasen az sanliq milletler arisida fen yawnenning teshebbuslirini teshwiq qilatti, we uning Shjangni idare qilishni himaye qilatti...»

Shuningdek aptor öz kitabida, fen yawnen bilen bolghan munasiwette yéqin hem ishenchlik bolup uning siyasiy we idiyiwi kóz qarashlirigha qoshulidighanliqini köp yerde tekrarlighandin tashqiri fen yawnen gerche aptorgha yang zéngshin'gha qarshi suyiquest pilanlap siyasiy özgirish qilmaqchi bolghanliqini ochuq—ashkara éytmişghan bolsimu, aptor, künlerning biride ham shundaq bir ishning bolidighanliqini sézip yūrettim dep izahlaydu. Hemme shu yilliri ichki ölkilerdin kelgen gherbiy shimal ilmi tekshürüş ömikinining bashliqi shübingchen dégen kishi bilenmu yéqin munasiwette bolghanliqitin u kishi arqiliq fen yawnenning yang zéngshin'gha qarshi idiyisi barliqini anglidim dep yuqiriqi mezmunlarni téximu puxta اساسqa ige qilidu.

Yuqiriqi bayanlardan shuni chüshen'gili boliduki: dukan xizmetchilikidin emdila hökümet xadimi bolup otturigha chiqqan aptor birinchidin Shjangning mustebit hökümrani yang zéngshin'gha yéqin hem ishenchlik bolush; Ikkinchidin yanggha qarshi guruh bashliqi fen yawnen bilenmu inaq hem yéqin bolup uning siyasiy teshebbuslirini himaye qilish, üçinchidin yéqin aghiniliri bilen öz aldigha guruppa yaki teshkilat qurup Shjangdiki zulmetchilikini tūgītish qatarliq üç xil paaliyette tengla rol oynaydu. Buningdin qarighanda öz aldigha ayrim meqsiti bar aptor munasiwet jehette hemmila terep, hemmila adem bilen kélisip ich qoyun—tash qoyun bolup ötkenliki körünüp turidu. Shuning bilen bir waqitta yang zéngshin gerche aptorning «pak» adem ikenlikige qarap zor ishench qilghan bolsimu, emeliyette aptorning yang zéngshin'gha nisbeten «pak» emesliki ispatlinidu, bu mesililerni zadi qandaq chüshinish kérek!?

D. Mexpiy Guruppa—teshkilat Qurush Mesilisi Toghrisida

Aptor eslimisining 227- bétide mundaq yazidu: «shu chaghda men téxi tahir beg, mexsut (muhi), kéremxan dégen'ge oxshash yéqin aghinilirim bilen bille mexpiy guruppa qurdum. Méni guruppa bashliqi qilishti.... Kéyin bu guruppiğa sharipghan, singlimning yoldishi heyder qatnashti..... Biz fen yawnenning teshebbuslirini himaye qilattūq....»

307- Bette yene mundaq yazidu: «1922- yili 8- aydila biz bir qanche ilghar Uyghur yashliri istighiyilik türde bir mexpiy teshkilat bolup uyushqaniduq. Buning ichide lükchünlük tahir beg, qeshqerlik kérem chong haji, bayliq ayup (beg) ler bar idi. Bizning u chaghda idiyimiz milliy démokrat inqilab katégoriyisi bilenla cheklen'gechke milliy zulumgha.... Qarshi turattūq.... Kéyin turpanliq yashlardan mexsut (muhi) yünusbeg, heyder, altayliq Qazaq yashlardan sharipxanlarmu qatnashti. Biz pantürkistlarga oxshamayttūq. Shjangda qandaqtur bir «musteqil dölet» qurushni teshebbus qilmayttūq...»

Démek 227- bette yézilghan «yéqin aghinilirim bilen bille mexpiy guruppa qurdum, méni guruppa bashliqi qilishti...» bilen 307- bette yézilghan «biz bir qanche ilghar Uyghur yashliri istighiyilik türde bir mexpiy teshkilat bolup uyushqaniduq...» Dégini yeni éytilishta «mexpiy guruppa qurdum» bilen «istixiyilik türde bir mexpiy teshkilat bolup uyushqaniduq» dep ikki mijazda éytilsimu emeliyette oxshash bir gep bolup her ikkisi 1922- yilidiki ishlardur.

«Undaq désimu maqul, mundaq désimu maqul», dégendek, aptor bir mesilini ikki sehipide, ikki xil teleppuzda yazghan bolsimu, maqul dep turup, mesilisini aydinglashturushqa kirisheyli. Buning üçün aldi bilen salahiyet tekshürüş kérek:

1. Tahir beg kim?

Tahir beg lükchün wang jemetidin bolup xenzuche oqup mektep püttürgen ochuq pikirlik bir ziyaliy. Shinxey inqilabi ghelibe qilghandin kéyin jungxua min'goning tünchi qétim échilghan qurultiyigha

wekil bolup béríp reis jumhurliqqa (da zungtungluqqa) sung jungshen ependini saylap chiqqan. Hemde sung jungshen ependi bilen körüshüp Shijangdiki az sanliq milletlarning medeniy—maaripni rawajlandurush toghrisida alahide tekliþ béríp, reis jumhurning yolyoruqi we testiqnamisini élip kelgen. Shijanggha qaytqandin kéyin wekillik salahiyiti boyiche xelq bilen hökümet otturisida turup meripet we tereqqiyat toghrisida paaliyet élip barghan qabiliyetlik we xelq ichide inawetlik jamaet erbabi.

2. Mexsut Muhiti Kim?

Mexsut muhiti turpan astanliq bolup aka- uka töt bir tughqan déhqanchiliq we tijaret ishliri bilen shughullinip xéli rawaj tapqan tereqqiypewer, meripetperwer baylardin idi. U 1912- yili tunji qétimda Tataristan merkizi qazandin heyder sayrani isimlik bir oqutquchini tekliþ qilip chiqip turpan astanida öz xirajiti bilen yéngiche penni mektep achqan; 1917- yiligha kelgende meripetni téximu kéngéytish üçün muhibibol ependi, gülendem abistey, éli muellim qatarliq yene óneper oqutquchi tekliþ qilip turpan, guchung, chöcheklerde öz xirajiti bilen «mexsudiye» namida mektepler ééchip maaripqa öchmes hesse qoshqan yarqin meripetchi, shundaqla tijarette chong shirket (férma) qurup ürümchidiki rosyé sodigerliri bilen riqabetleshken yerlik baylardin idi.

Yuqiriqi ikki kishining salahiyitidin qarighanda ilgharliq tereqqiypewerlik, inayet—abruy jehetlerde ular, aptordin baldur hem yuqiri orunda turupla qalmastin yash—qoram jehettimu aptordin xéli chong. Aptor téxi Shijanggha kelmest in burunla u kishiler tereqqiypewerlik yolini tapqan désekmu mubalighe qilghan bolmaymiz. Ehwal shundaq iken, ejeba 1922- yiligha kelgende bu kishiler qandaq qilip tiyenshing férmsining bir xizmetchisi qurghan guruppigha eza bolup, uni guruppa bashliqi qilip saylap uning rehberlikige boysunidighan bolup qalghandu! bu ejebli nerlik ish emesmu!

Shuningdek yash qorami jehettimu mexsut muhiti bilen tahir begler shu yilliri 40tin ashqan chong kishiler idi. Aptor bolsa shuyilliri yéshi 30gha toshmighan bir yash. Shundaq turuqluq aptor özidin on nechche yash chong kishilerni «yéqin aghinilirim» dep ataydu. Uyghurlarning örp—aditide bir—ikki yash perqlinidighan teng qurdash kishilerla bir—birini «aghinem» dep atishi mumkin. Démek yash perqning bu qeder chong bölshidin qarighandimu aptorning ularni «aghinilirim» dep atishi kishini yene bir qétim ejebledürmey qalmaydu.

Démek salahiyet mesilisi bilen yash perqighe qarighanda aptorning yéqin aghinilirim bilen bir mexpiy guruppa qurdum yaki teshkilat bolup uyushtuq dégenliri némichündür kishini anche qayil qilalmaydila emes belki gumanlanduridu!

Biz bu mesilini téximu aydinglashturush üçün töwendiki tuqtilargha bir qur nezer sélip öteyli. Mesilen: aptor qurdum dégen guruppa yaki teshkilatni, fen yawnenning siyasiy teshebbuslirini qollighuchi, himaye qilghuchi qilip körsitigen idi. Emeliyette bu teshkilat fen yawnenni qollash yüzisidin qandaq we qanchilik ish qildi. Bu heqte aptor bashta éytqan bir jümle sözd in bashqa héchqandaq uchur bermeydu. Fen yawnen taki 1928- yiligha kelgendila siyasiy özgirish qilmaqchi bolup yang zéngshinni öltürgen bolsimu, muweppiqiyetsizlikke uchap özimu halak bolup tügeshti. Ehwal bu derijige yetkende aptor öz kitapining 241- bétide: «fen yawnenning teshebbuslirini quwetligen bolsammu, emma men uning yang zéngshinni qestilep öltüridighanliqini rastinila bilmeyttim» depla chetke chiqip kétidu. Xalas!

Mushu ehwallargha qarighanda aptor qurdum dégen guruppa yaki teshkilat emeliyette mewjut nersimu yaki mewjut emesmu dégen mesilide kishining gumanini téximu kücheytidu.

Aptor özi qurdum dégen guruppa yaki teshkilatni 30- yillardiki qumul déhqanlar qozghilingigha alaqidar qilip körsetkend in tashqiri 33- yilidiki turpan xelq qozghilingini teshkillep qozghighuchi yadro süpitide otturigha chiqirip yene mundaq yazidu:

«Qumul weqesi yüz bergend in kéyin mexsut (muhiti) chet'elde bolghachqa heyder (apto 1929- yili chet'elge chiqmaqchi bolghanda öz ornigha heyderni guruppa bashliqi qilip ketken iken...) Köpchilik bilen meslihetliship, buni jin shurén hökümitige qarshi qozghilang kötürüshning obdan peyti dep hésablap teyyarliq xizmetlirini ishlidi. 1932- yili mexsut (muhiti) chet'eld in qaytip kelgend in kéyin 11-

ayda ürümchidin yurti turpan singgimge (eslide astanigha dep yézilsa toghra bolatti) béríp shu yerdiki déhqanlarni qozghilang kütürüshige teshkilleydu» (310- bet)

Eslimisige qarighanda chet'elde yürgen aptorning wekili heyder ürümchide turup turpan xelq qozghilingining teyyarlıq ishlerini körgenmish.... Mexsut muhiti chet'eldin qaytip kelgendin heyderning teyyarlıqi اساسida singgimdiki déhqanlarni teshkillep qozghilang kötergenmish...

Biz emdi paktqa yüzlineyli:

Mexsut muhiti 1932- yili moskiwada «prawda» gézitidin qumul déhqanlar qozghilingi toghrisidiki xewerni körgendin kéyin weten'ge qaytidu, ürümchi arqiliq turpan'gha chüshüp yünüs beg, tahir beg, abduxaliq Uyghur qatarlıq 14kishidin terkiib tapqan inqilabiy teshkilat qurup turpan astanida qozghilang kütüridu.

Bu tarixi emeliy pakit, xenzu, Uyghur tillirida junggo we chet'ellerde yézilghan qanche on tarix we eslimilerde ordaq étirap qilin'ghan bu pakit aptorning kitabida: mexsut (muhiti) chet'eldin kélip, wakaliten teshkilat bashlıqi bolup ish béjiriwatqan heyderning körgen teyyargerliki اساسida turpandiki singgimge béríp déhqanlarni qozghilang kütürüshke teshkillidi dégendek teleppuzda yézilghanlıqi kishini ejblendürüpla qalmastin belki qattiq epsuslanduridu!

Shuni oylap yetkili bolidiki eger aptor 22- yillardila özüm qurdum dégen guruppa yaki teshkilatqa guruppa bashlıqi bolup saylan'ghan we bu salahiyitini 1932- yillarghiche saqlap kelgen bolsa, shuningdek aptor shu yilliri özi chet'elde (rosye, gérmaniyide jin shurén üçün ish béjiriwatatti) bolsimu, öz ornida qaldurghan ish béjirgüchi heyder arqiliq qozghilang kütürüshke teyyargerlik körgen bolsa, ejeba mexsut muhiti chet'eldin qaytip turpan'gha kélip 14kishidin terkiib tapqan inqilabiy teshkilat qurghan chaghda nimichün aptor bilen heyderning ismini teshkilat isimliki ichige kirgüzmiğendu! gerche aptor gérmaniyide jin shurén üçün ish béjiriwatqan bolsimu (wetende yoq bolsimu) nimichün pexri eza süpitide bolsimu isimlikke yézip qoyulmighandu! Kitabxan shundaq oylashqa tamamen heqliq!

Biz yene kitabning 323- sehipiside yézilghan töwendiki qurlarghimu nezer sélip köreyli:

«Bizning eng muhim ezayimiz mexsut qurban bolup ketti. Tahir begdin xewer yoq. Kérem chong haji qeshqerde.... Ular hazir néme ish qiliwatidighandu! küchlerni qandaq teshkillewattiqu. Ular eksiyetchi hökümranlıqqa qarshi birliksep teshkil qilalisighu bek obdan bolatti. Jahan'girlikining bizni musteqil musulmanlar döliti qurushqa küshkürtüsh süyqiestidin hoshyar bolishimiz kérek. Biz bölgünchilik qilmay junggo bayriqi astida aptonomiyini yolgha qoyushimiz kérek. Bu prinsipal mesilini dostlirimgha burunla dégen. Ularmu qoshulghan. Choqum mushu prinsip boyiche ish köridu. Lékin mexsutning qurban bolup kétishi xizmitimizge nahayiti chong ziyar keltürdi.... Abduxaliq mijitmu (abduxaliq Uyghur) turpanda tiz pükmostin qehrimanlıq bilen qurban boldi... Qeyerlerde yüridikin... Sharipxan altaygha qaytip barghandin kéyin uning jin shurén hökümitige qarshi qorallıq qozghilang uyushturushigha ishinimen!...

Yoqirqi qurlarni obdan chüshinish üçün töwendiki waqitlarni aldin körüp öteyli:

1. Aptor 1933- yili 1- aynıng 25- küni chet'eldin ürümchige qaytip kélip shu yili 3- aynıng 27- küni jin shurinning buyruqi bilen yene chet'elge xizmetke mangghan;
2. Abduxaliq Uyghur qatarlıqlar 1933- yili 3- aynıng 13- küni Turpan shehiride qehrimanlarche qurban bolghan;
3. Mexsut muhiti qumuldin xojiniyaz hajini tekliip qiliip 1933- yili 4- aynıng 13- küni (10- zulhejje) xandogha kelgen.

Emdi biz aptorning 1933- yili 3- aynıng 27- küni yazghan xatirisidin «bizning eng muhim ezayimiz mexsut (muhiti) qurban bolup ketti...» Dep bashlan'ghan abzasni oqughinimizda, téxi qozghilang qaynimida hayat yürgen mexsut muhiti qandaq qiliip aptorning 3- aynıng 27- künidiki xatirisige «qurban bolup ketti...» Dep yézilip qalghandu! deydighan ejeblikerlik bir soalni köz aldimizgha

keltürmey turalmaymiz!

Buningdin shuni körüwalghili boliduki aptorning 1933- yili 3- ayning 27- küni yazghan xatirem déginini eyni waqitta yézilghan xatire emes, belki kéyinki künlerde yeni aptor waqit—makanni untup qalghan yaki ésige alalmas bolup qalghan chaghlarda atayin yazghan. (Emma biz 3- ayning 28- künidin 4- ayning 9- künige qeder ürümchidin—chöchek ariliqida körgen—bilgenlirini yazghan xatirisidin anche guman qilmaymiz—elwette.) Biz shuninggha ishinimizki, jin shurén hökümitining chet'el bilen bolghan ishlirini bėjirishte muhim xizmetke kétiwatqan aptorning éhtiyat qilish yüzisidin bolsimu, öz xatirisige turpan qozghilingigha u qeder köydi—pishti boluwatqanliqini we qozghilangning omumiy nishani toghrisida bash qaturuwatqanliqini hergiz yazmaydu. Chünki aptor birinchidin éhtiyatchan adem. Ikkinchidin aptor shu yillarda asasen jin shurén'gha xizmet qiliwatqan bir xadim. Bolupmu jin shurénning chet'elde boluwatqan nazük ishlirini bėjirgüchi bir xadim. Özining hakimiyetke qarshi terepte turup qozghilanggha rehberlik qiliwatqan salahiyitini undaq asanla ashkarilap xatirisige yézip qoymasliqi emeliyetke uyghun.

27- chisladiki xatirining axirida (324- bette) aptor yene mundaq yazidu: «men heyder bilen sözlishop, uning ilaji bar méning namimda xet yézip tahir beg, kérem chong haji, yünusbegler bilen ala qilishop körüshti, mehmüt (muhi) bilenmu ala qilishop béqishni éyttim. Mehmüt biz bilen bir pikirde emes, lékin biz xizmet ishlep ularni özimizge jelp qilishimiz kérek.»

Yuqiriqi mezmundin qarighanda ete mangimen dégen axshimi aptor küy'oghli heyderge shu sözlerni qilghandek turidu. Éhtimal, belki shundaq sözleshkendu! Emma xet yazidighan kishilerning qeyerdilikini heyder bilemdighandu? Eslimisining bash qismida «shu kishiler nede yüridighandu» dep qayghurghan aptor bilemdighandu? Méningche ürümchide muhasire ichide turuwatqan aptor ularning qeyerdilikini anche bilmise kérek. Tarixning körsütishiche mexsut muhi qumulgha xojiniyaz hajini bashlap chiqish üçün ketken. Téxi qaytip kelmidi, tahirbeg, majungyingni 2- qétim tekliq qilish üçün qara sheherdin sujughu ketken, yunusbeg bolsa jenubqa méngip aqsuda tömür sijanggha yétiship pidaiylar sépige qoshulup aqsu we tunshuqta bolghan urushlarga qatnashmaqta. Mehmüt muhi bolsa qara sheherde ikki minggha yéqin pidaiy qoshunlarni retke sélip turpan'gha qayta hujum qilish teyyarliqini körmete. Heyder, aptorning namida mana shu kishilerge xet yézishi kérek. Qandaq mezmunda xet yazidighandu!.... Inqilab dolqunlirida emeliy heriket qiliwatqan kishilerge nesihet qilip xet yazamdighandu!.. «Mehmüt (muhi) biz bilen bir pikirde emes, lékin biz xizmet xizmet ishlep ularni özimizge jelp qilishimiz kérek...» déginige qarighanda mehmüt muhi bilen aptorning pikirde birlikke kilelmeywatqan qandaq ixtilap bardu?. Mehmüt muhi bolsa issiq öyini tashlap tagh- daligha atlinip jin shurin hakimitini aghdurup tashlap Shinjangdiki zulmetchilikni tügitish pikride qoralliq qozghilang qiliwatidu, aptor bolsa, jin shurin we uning hökümiti üçün xizmet körsitish sepiride chet'elge kétiwatidu. Bularning birlikke kélalmighan pikir ixtilapi del mushu yerde dések qandaq bolar!. Bundaq dések belki aptor qobul qobul qilalmasliqi mumkin. Chünki aptor shu kündiki xatirisining axirida mundaq dep yazghan: «Shinjangdin mushundaq chiqip kétishke xelq aldida intayin xijil idim, lékin konsulxanidin qaytip kéliwatqanda oylap kördüm. Ishpiyonlarning nazariti astida turuwatqan ehwalda, turpan'gha bérishim mumkin emes, jin shurinning buyriqigha qarshi chiqip zormu- zor ürümchide qalidighan bolsam, birer ishni wujudqa chiqirish u yaqta tursun belki shu haman erkinlikdin mehrum bolimen.»

Yuqiriqi mezmundin aptorning xelq aldida xijil bolidighan jayliri barliqini, turpan'gha bérish mumkin emeslikini shuningdek jin shurinning buyruqigha qarshi chiqishqa amalsiz qalghanliqini körgili bolidu.

1922- yillardila inqilabi guruppa yaki teshkilat qurup heriket élip barghan, kéyinki künlerde qumul déhqanlar qozghilingigha awaz qoshup heyder arqiliq turpan qozghilingigha teyyarliq körgen aptor 1933- yili 3- ayning 27- künige kelgende Shinjangning hemmila yérini déhqanlar qozghilingi qaplap ketken sharaitta xelq qozghilingigha ishtirak qilmayla qalmastin, belki xelq qozghilingigha tetür bolghan yolgha kétiwatqan aptor xelq aldida elwette xijil bölishi kérek. Buninggha teejjüplenmensekmu bolidu. Lékin «turpan'gha bérishim mumkin emes» déginige bir az pikir qilishqa toghra kélidu.

Yuqirida tekrarlan'ghan yazma mezmunlardan qarighanda aptorning 1933- yildiki turpan déhqanlarqozghilingini—qozghap uninggha rehberlik qilistek yuqiri salahiyetke ige ikenliki chiqip turidu. Epsuski turpan qozghilingigha rehber bolup saylan'ghandek yuqiri salahiyetke ige bolghan aptor turpan déhqanlar qozghilingi rasa qizighan peytlerde ürümchide bar turuqluq (aptor 1933- yili 1 - ayda chet'eldin qaytip kelgen) nimichün turpan'gha béríp emeliy rehberlik qilmighandu! Turpan yolini tosulup qalghan démekchi bolamdu? Eger shundaq deydighan bolsa, mexsut muhitining akisi mewsul muhiti (turpandiki 14kishilik inqilabi teshkilatning ezasi) shu künlerde ürümchide idi. Bu kishi jin shurin hökümitining turpan qozghilangchilirini basturush üçün «shi daliyen 连大十» namida jallat qoshun teshkillep jadu basqan 200harwa bilen yolgha salghanliqini körgende xet yézip turpan qozghilangchilirigha xewer yetküzüpla qalmastin belki özimu bir kün kéyin atliq yolgha chiqip jallat qoshundin ilgiri turpan'gha yétip barghan. Déme qozghilang qilimen dégen ademge turpan'gha bérish yoli we imkaniyiti bar iken'ghu! Ejeba turpan qozghilingigha u qeder köydi—pishti bolup chong mesililerde ghemxorluq qilidighan, qisqisi turpan qozghilingigha rehber bolghudek salahiyetke ige aptor nimichün bu yolgha mangmighandu! Bu mesilini yighip éytqanda aptorning qozghilanggha qatnishish xiyali yoq, eger bolidighan bolsa, ishpiyonlarning nazariti emes hökümetning türmiside bolsimu qéchip chiqip qozghilang bolghan turpan'gha yétip barghan bolatti. Emma aptor undaq qilmidi. Belki qozghilang shawqunliri, miltiq—zembirek sadaliri güldürligen jenggahlardin imkanqeder chetnep axirqi hésabta jin shurinning buyruqini ret qilmastin chet'el sepirige yürüp ketti.....

Kishini teejjüplendüridighan yéri shuki, qumul déhqanlar inqilabi qozghilip 3- yilgha qedem basqan, turpandimu qozghilang kötürülüp rasa ewjige chiqqan künlerde gérmaniyide oquwatqach jin shurin hökümitining chet'eldin qoral sétiwélishigha yardemliship sh béjiriwatqan aptor 33- yili 3- aynining 27- künige kelgende bir axsham xatire yézish arqiliq özini qumul déhqanlar inqilabigha awaz qoshup turpanda qozghilang kötürüşke (heyder arqiliq) teyyargerlik körgüchi we qozghilanggha rehberlik qilish salahiyitige ige bolghuchi qilipla körsetmest in belki qozghilangning dawam qilishigha köydi—pishti bolup prinsipal mesililerde qattiq qayghurup ghemxorluq körsetküchi boliwélishi, yighip éytqanda emeliy heriketsizla, xatire yézish arqiliq qozghilang kötürgüchi we rehberlik qilghuchi boliwalghanliqi kishini nimichün heyran qaldurmisan!

Chüshinish we ishinish qiyin bolghan mesililer

1. Apor öz kitabida 1922- yillardila «mexpiy guruppa qurdum», «teshkilat bolup uyushtuq», «biz fen yawnenning siyasiy teshebbuslirini himaye qilattuq».... Dep yazidu. Emeliyette yang zingshin'gha xéli derijide sadaqetlik bilen xizmet qilidu. Yang zingshinmu aptorgha ishinip yéngi—yéngi mensep—orunlirini béridu. Pul—muamile ishlirini béjirishke aptorni buyruydu. Emma fen yawnenning siyasiy teshebbuslirini qollash yüzisidin qilghan ish—heriket toghrisida aptor pütün kitab ichide birer delil körsetmeydu. Ehwal shundaq iken bu mesilini qandaq chüshinip, qandaq ishinish kérek!

2. Apor jin shurén dewridimu yene shu «guruppa», «teshkilat» ni kozir qilip özini qumul déhqanlar qozghilingini himaye qilghuchi we heyder arqiliq teyyargerlik körüp turpan qozghilingini—qozghighuchi, prinsipal mesililerde ghemghorluq qilghuchi rehber qilip körsitidu. Emma emeliyette bashtin—ayaq jin shurén hökümiti üçün sadiq ishlep chet'ellardin qoral—yaraq sétiwélishtek nazuk xizmetlerni béjiridu. Bu mesilini qandaq chüshinip qandaq ishinish kérek!

Yuqiriqi ikki mesilidin aptorning «meydan—mewqie»sini chüshinish we ishinish tolimu qiyin.

Kitapta her tereplime sözligen bayanlarda aptorning 1922- yildin 1928- yilgha qeder bolghan ariliqta yang zéngshin we uning hakimiyiti üçün jan köydürüp ishligenliki. 1928- yildin 1933- yilgha qeder jin shurén we uning hakimiyiti üçün ishlep siyasiy we herbiy jehetlerde nazük xizmetlerni orunlighanliqi bir qeder gewdilik ipadilense, yene bir tereptin yang zingshin dewride fen yawnenning siyasiy teshebbuslirini qollap Shinjangdiki zulmetchilikini tügitish terepdari bolghanliqi; Jin shurin dewride qumul déhqanlar qozghilingigha awaz qoshup turpanda qozghilang kötürüşke teyyargerlik körgenliki gerche anche gewdilik bolmisimu, lékin xéli küchep tekitlinidu. Buninggha qarap aptorni yang, jin istbidatlirining sadiq xadimi idi dep muqimlashturushqimu yaki fen yawnenning terepdari déyishkimu yaki qumul déhqanlar qozghilingigha awaz qoshup paal heriket qilghuchi dep höküm

chiqirishqimu heqiqeten qiyin. Shuning uchün aptor bu heqte kitabxanilarni qayil qilghudek qayta jawab bérishi kérek.

Aptor Shinjangda her millet xelqi bilen az kem bir esir (70- 80 yil) birlikte yashighan, bolupmu 1949-yili Shinjangdiki her millet xelqini tinch azad bolush yoligha bashlap öchmes töhpe qoshqan katta erbab, shu sewebtin Shinjang jamaetchiliki aptorni köp hörmetleydu. Lékin aptorning azadliqtin ilgiriki 40 yilliq siyasiy hayatida meydan—mewqie mesilisi ochuq yoruq bolmighanliqtin keng jamaetchilik ichide herxil gep sözlerning peyda bolushigha seweb bolghan. Mesilen, jamaetchilik aptorni «alte dewr mollaq atmay kelgen adem», «bu dewrde yashawétip keyinki dewrge dasturxan salidighan adem», dégendek sözler bilen shikayet qilishidu we öz pikirini ispatlash uchün töwendiki pakitlarni körsitidu :

(1) Emdila yang zéngshinning ishenchige ige bolup emeldar bolushqa bashlighan aptor yene nimichün qandaqtur «guruppa» we «teshkilat» qurup, yang zéngshin'gha qarshi guruh xen yaw nenning siyasiy teshebbusini himaye qilghuchi we qollighichisi bolidu. Néme uchün ikki tereplimilik ish qilmaqchi bolidu? Bundaq qilishtiki meqsiti néme ?.... Aptorning shu chaghdiki meqsiti nahayiti éniqki, nawada xen yaw nenning qilmaqchi bolghan siyasiy teshebbusi ishqa éship yéngi bir hakimiyet qurup qalsa, del shu qurulghan yéngi hakimiyet sorunidin qépqalmay dégenliktin ibaret. Mana bu aptorning «bu dewrde yashawétip tesewwurdiki keyinki dewrge dastixan salghanliqini» körsitidu.

(2) Aptor yene shu «guruppa» yaki «teshkilat»ni kozir qilip qumul déhqanlar inqilabighimu oxshashla dasturxan salidu. Mesilen : eslimide yézilghan mezmunlarga qarighanda, qumul déhqanlar inqilabi qozghilip uning yaqunliri turpan we keng jenubi Shinjang rayonlirigha tutushup hemmila yerni qozghilang oti qaplighan chaghlarda gerche aptor chet'elde yürüp jin shurin hakimiyiti uchün qoral—yaraq sétiwélishtek muhim xizmetlerni ishlewatqan bolsimu, ikkinchi bir tereptin yene shu 22- yildiki guruppa yaki teshkilatni asas qilghan halda, turpanda qozghilang kötürüshning obdan pursiti dep tonup, öz wekili heyder arqiliq teyyargerlik köridu, eza mexsut muhiti turpanda qozghilang kötüridu. Özi bolsa chetlerde yürüp qozghilangning prinsipal mesililiri üstide bash qaturidu..... Xatirini bundaq yézishtin meqset néme?

E. Eslimidiki Chinliq we Heq—naheq Mesililer Toghrisida

«Qumul weqesi mushu esirning 30- yilliri we 40- yilliridiki Shinjangning tarixi tereqqiyatida muhim rol oytidi...» Dep yézishni bashlighan aptor qumul weqesining chong birliki bolghan jenubiy Shinjang qozghilingigha kelgende heq söz qilmastin tarixi pakitlarni astin—üstün qiliwatqanliqi kishini qattiq ejblendürmey qalmaydu. Epsuski Shinjang jamaetchiliki bilen az kem bir esir birlikte ash—tüz yep yashighan, shuningdek Shinjangdiki her millet xelqini tinch azadliqqa bashlap méngishqa öchmes xizmet körsitip untulmas hesse qoshqan aptor mundaq asassiz taqa—toqa sözlerni qilmasliqi tolimu zörür ijtimaiy telepke uyghun idi. Nawada bu heqte sözlesh zörür tépilghan teqdirda tarix aldida ikki éghiz heq söz qilip, Shinjangdiki keng jamaetchilik ümid qilghandek tarixta ajrim bolmay kéliwatqan nurghun chigish mesililerni aydinglashturup toghra yishim qiliwélishti zörür idi. Emma aptor mundaq qilmidi, belki yéqinqi zaman tarixidiki nurghun ishlarni astin—üstün qiliwetti. Men mushu mesililer üstide pakit körsitip azraq pikir qoymaqchimen. Meqsitim aptor özi éytqandek: «tarixi pakitlar jehettiki xataliqlar nuqtiinezar jehettiki nuqsanlar kitabxanilarning xususen shu tarixni bashtin köchürgen we bilidighan kitabxanlarning tüzitishke qaldi!» dégen hawalisigha tamamen uyghun.

1. Esilimining 485- bétide aptor mundaq yazidu: «1932- yili majungyingning alahide heriket qilghuchi xadimliridin mashiming qatarliqlar... Waqitliq yighqan kishilirini bashlap jenubqa yürüsh qildi. Ulargha xuyzu marén teshkilligen yerlik xelq awaz qoshti. Shuning bilen ular tézla qara sheher nahiyisini bésiwaldi».

Aptorning yazghini tarixi pakitqa pütünley uyghun emes. Biz töwende heqiqiy pakitni közdin kechüreyli:

«.... Toqsun qozghilangchiliridin Toxti tuenjang tüenide 120 pidaiy, küyunfur (kütüenjang — yerlik

xuyzu) tüenide 80pidaiy jem'iy 200 jengchi 1933- yili 2- ayni 1- küni qara sheherge yürüş qilip 2- ayni 8- küni qara sheherni aldi. 9. Küni korlini ishghal qildi....» (Toqsun tarix matériyalliri 19- bet we 24- betler)

Pakit del shundaq. Xenzu aptorlar yazghan eslime—tarixlarda mesilen: (Shinjangdiki 70 yilliq boran—chapqunlar) we bashqa Uyghur aptorlar yazghan tarix—eslimilerdimu yuqiriqi pakitqa hörmet qilin'ghan. Epsuski aptor bu tarixi pakitqa hörmet qilmastin eslimisige nuqsan yetküzgen!

Shuni qisturup ötüsh zörürki; Shu yillarda maréng dégen shexs mewjutmu dégende—mewjut. Emma u, qara sheher—korlini ishghal qilghini yoq. Qarasheher—korla ishghaliyitidin birer ay kéyin peyda bolghan lüyjang mashiming pichan urushida öz béshimchiliq bilen chékinip 2- ayni axirliri qara sheherge kelgendin kéyin özini 36- déwiziyni «oghrilarni tazilash aldinqi sep bash silingi» dep atiwélip bayraq kötürüp chiqqandin kéyin andin maréng dégeni atalmish «lüyjang» qilip kucha qozghilangchilirining arqisidin ewetti. U bari—yoqi 32adem bilen kuchargha keldi. Saybaghda kökchi sopaxunning bagh hoylisigha chüshti. Kucha islambayni bayni para yégen, shayar hadi elemning béshini késip xadigha sanjip sazayi qilidurghan maluyjang dégen shu. Kucharliqlar «saqalliq tunggan» depmu ataytti. Kucha qozghilangchiliri bay—yaqériqta ghelibilik jenglarni qilip aqsuni ishghal qilghandin kéyin, aqsugha bérp aqsu yéngisheherge orunlashti we qozghilangchilargha xojayinliq qilimendep hemmige chat kerd. Epsuski shu yili 4- ayda maralbéshining tumshuq dégen yéride bolghan bir soqushta ghayiptin oq tégip öldi. Qozghilangchilardin hemdembeg haji qatarliqlar uni depne qilip qoydi.

2. Apor yene 486- bette mundaq yazidu: «.... Biraq mashiming pantürkizimchilargha oxshimaytti, u milliy qizghinni tosidi, qandaqtur «musteqil dölet» dégen shuarnimu otturigha qoymidi...»

Aporning bu yerde posoqqite qilip bu xil sözlarni kötürüp chiqqanliqi kishini tolimu set chöchütidu. Lékin biz yenila salqin qanliq bilen pakitlarga qarap chiqayli:

Mexsut muhiti bash qomandan bolghan turpan qozghilangchilirida mashiming bilen mehmüt muhiti lüyjang idi. Bular birlikte pichan urushini bashlidi. Urush on nechche kün dawamlashti. 12- küni qumul tereptin shing shisey qomandanliq qilghan jin shuren qisimliri kélip tuyuqsiz hujum qilghanliqtin mashiming bir kéchidila héchkimge éytmastin chékitip qara sheherge (1933- yili 2- ayni 20- künliri öpchöriside) kéliwélip özini «bash silik» dep atiwaldi. Bu ishlar aptor yazghandek 1932- yil bolghan ish bolmastin 1933- yili 2- ayda bolghan ish. Bu yerde kishini ejblendürgini shuki; Pichan urushidin öz béshimchiliq bilen chékinip turpan qozghilangchilirini éghir meghlubiyetke uchratqan (abduxaliq Uyghurlar mushu ariliqta qurban bolghan. Toqsun—turpanda nurghun adem qirghin qilin'ghanidi) qachqun mashiminggha aptor qandaq qilip «biraq mashiming pantürkizimchilargha oxshimaytti» deydirghan chirayliq ton keydürmekchi bolghandu. Mashimingni mundaq perdazlap chiqishtiki meqset néme? Zadi néme?! Buni chüshinish tolimu qiyin. Emdi shuni sorap köreyliki; Mashiming oxshimaydirghan pantürkizimchilar zadi kim! qumul déhqanlar qozghilangning rehberi xojiniyaz hajimu? Turpan qozghilangchilirining bash qomandani mexsut muhitimu yaki mehmüt sijangmu? Bu nuqtini ochuq körsitishi lazim idi. Emma aptor undaq qilmayla mashimingni perdadzlap otturigha chiqarghanliqi kishini heyran qilipla qalmastin belki qattiq epsuslanduridu.

Bu mesile kishige shuni eslitidiki: aptor öz kitabining 307- 308- betliride «1922- yilidila.... Mexpiy teshkilat bolup uyushtuq.... Biz pantürkistlarga oxshimayttuq...» Dep yazghanidi. Emdi bu yerge kelgende mashimingmu pantürkizimchilargha oxshimaytti dep guwahliq bérp otturigha chiqti. Buninggha qarighanda aptor bilen mashiming ikkisi qandaqtur atalmish «pantürkizimchilar» gha oxshimaydirghan bir qéliptiki ademler hésablinamdu! shundaq dések aptor qobul qilarmu!..

Apor yene shu jümlide «mashiming milliy qirghinni tosidi» dep yazidu. Buningghimu del shu qara sheherdiki qirghinni misal körsitish kupaye qilar. Mesilen: «1933- yili 2- ayni 8- küni qara sheherni teslim qilghan toxti tuenjang bilen kuyünfu tuenjang (öz ademlirini bashlap) kéchilep korligha yürüp ketti. Qozghilangchilargha qisturulup qara sheherge kelgen mashimingning adimi machüenlu sheher tertipini saqlaymendep qara sheherde qaldi. Emma bu jalllat qara sheher walisi niwishi, shyenjang

ma..., Senmu jang shen... Qatarliq chong—kichik 40 nechche xenzu emeldarni tutturup kélip étip óltürdi. 9- chisla (chaghanning 1- kúni) qara sheherdiki görögesh—jazanixorlarni óltürüp bulang—talang qildi...» (Toqsun tarix matéryalliri 23- bet). Démek machüenlu dégen jallat, mashimingning toxsun qozghilangchilirigha qisturup ewetken adimi u turpandin üç adem bilen qozghilangchilargha qisturup kélip qozghilangchilar korligha ketken pursette qara sheherde öz aldigha esker élip 40-50esker toplighandin kéyin yuqirida éytilghan qanliq qirghinni yürüzdi we bulang- talang qildi. Démek mashiming ewetken bir adem qara sheherde shu qeder qanliq qirghinni keltürüp chiqarghan tarixi pakit mana men dep turghan yerde aptor yene nimichün mashiming «milliy qirghinni toside» dep perdaz qilidighandu! buningdiki meqset—muddiani adem herqanche oylapmu chüshinip yetkili bolmaydu.

Mashiming 2- ayni axirliri qara sheherge qéchip barghandin kéyin machüenlughu buyruq bérup ürümchige ewetti. Machuenlu iir türküm ademlerni egeshtürüp tagh ichi bilen ürümchi nensen'ge kélip ürümchini qorshap hujum qildi. Aptor del shu künlerde ürümchide bar idi. Shunga aptor bu toghrida öz kitabning 322- bétidin 326- betlirigiche obdan eslime yézip qaldurghan. Del shu ürümchige hujum qilghan, chong köwrükke ot qoyulghan, 2700dek adem qirilghan pajieni keltürüp chiqarghanlar del shu mashiming we uning adimi machüenlular emesmu! aptor mushu ishlarni bilip turup yene nimichün mashiming we uning qolchümaqchilirigha «milliy qirghinni toside» deydighan osmini qoyup baqqandu! Her qandaq kitabxan mesilining mundaq tomtaq qoyulghinigha heyran bolmay yene némige heyran bolsun!

Jümlining axirida aptor yene «mashiming qandaqtur «musteqil dölet» dégen shuarnimu otturigha qoymidi» dep yazidu. Mesilini mundaq qoyushning zadi néme hajiti! Chünki majungying, mashiming dégenler qandaqtur zulumgha qarshi turghili yaki milliy zulumgha qarshi chiqqan qozghilangchilargha chin dili bilen yadrem qilghili chiqqan kishilerdin emes belki topilangdin toqach oghriliqili, suni léyitip béliq tutqili, tozan tozghitip bulang—talang qilghili, ot qoyup, qirghin qilip bayliq toplighili chiqqan bir guruh banda ikenliki öz emeliyitidin ispatlinip turghan yerde mesilini undaq qoyushning hajiti néme? Qéni shu ay, shu künlerde qozghilang kötergenler kim, qaysi guruh «musteqil dölet» dégen bir nimini otturigha qoyuptu! méningche héchkim undaq geplerni kütürüp chiqqini yoq. Hemmisila zulum, zalimlarga qarshi turimiz dep ghazat qilghan. Qisqisi aptor hajetsiz bolghan bu mesilini bek baldur otturigha kütürüp chiqip 2- ayda tam sipaq qilghandek mashiminggha siypap körgen bolsimu, busipaq uning yüzige zadila tutmidi we tutmaydu—xalas.

Aptor nimichün mundaq qilidu, nimichün mashiminggha üç xil rek bérup uni güzelleshturmekchi bolidu? Bundaq qilishtiki tüp seweb néme? Buni chüshinish gerche qiyin bolsimu, lékin jümle ichide yoshurulghan gherezni körüwélsh anche qiyin emes. Aptorgha ayanki qumul déhqanlar qozghilingigha asasen Uyghur, Qazaq, Qirghiz, özbék milletliri qatnashti. Kepseinchining ishikige bala—better hemme nersini artishqa bolghandek bu milletlarning heriketlirige «pantürkistliq qildi», «milliy qirghinchiliq yürüzdi», «musteqil dölet qurmaqchi» dégendek bala—qazalarni artqili, buarqiliq ularning yaxshi ishlirini yaman ishqa aylandurup awazini öchürüwetkili bolidighanliqini, ular xunukleshtürülgendin kéyin bu tipqa kirmey qalghanlar on besh künlük tolun aydek égiz asmanda parqirap turidighanliqini aptor obdan bilidu. Belki aptor mushundaq tereplerni etrapliq nezerde tutup toghridin—toghra özini sélishturushning ornigha perdaz singmeydighan üçinchi bir shexsni perdazlash arqiliq özini uzundin buyan bu jehetke diqqet qilghanliqini, qisqisi özi shu tipqa kirmeydighanliqini körsetmekchi bolsa kérek!

3. Aptor öz kitabining 489- bet töwendin 6- qurida yene mundaq yazidu: «qeshqerge kirgen tömürmu, osmanmu yerlik zorawanlar idi. Osman özini zungsilik qoshumche sijang dep jakarlidi. Tömür özini qomandan dep atidi. Bularning her ikkisi qeshqerning xojayini bolush koyida idi...»

Mesile bu yerge kelgende aptor bir pütün qumul déhqanlar qozghilingini chakinilashturushqa qarap yüzlen'gen. Bu mesilide méning tonushum mundaq:

(1) 30- yillardiki qumul déhqanlar qozghilingi milliy zulum we féodalizm zulumigha qarshi kütürülgen bolup Shinjangning 30- yillardiki tereqqiyat tarixida muhim rol oynighan zor weqe. Jenubiy Shinjang qozghilanglirimu, qumul déhqanlar qozghilingining chong bir qismi bolup ikkisi

ikki gewde bolmastin bir gewde. Yighip éytqanda hemmisi bir bolup «qumul déhqanlar qozghilingi» dep atilidu. Mana shu qumul déhqanlar qozghilingi bir–ikki yil ichide Shinjangda uzun yil hökümraniq qilip zorawanliq yürüzgen yang–jin istibdat hakimiyitini tüptin aghdurup tashlap 12-aprél siyasiy özgirishidin keyinki bir qeder xelqchillashqan yéngi hökümet qurup, bir qeder ilghar ijtimaiy siyasiy tüzülme ornatti. Qumul déhqanlar qozghilingi Shinjangning 30- yillardiki tereqqiyat tarixida muhim rol oynidi dégen ibarining menisi mana mushu yerde.

Shuni izahlap qoyush zörürki: qumul déhqanlar qozghilingi chiqmighan bolsa ürümchidiki «12- aprél siyasiy özgirishi» bolmighan bolatti. Qumul déhqanlar qozghilingi chiqmighan bolsa jin shurén istibdat hakimiyiti aghdurulmighan bolatti. Qumul déhqanlar qozghilingi chiqmighan bolsa, 30-yillardiki Shinjangning tarixi tereqqiyati yükselmigen bolatti.

(2) Jenubiy Shinjang déhqanlar qozghilingining asasiq yobashchiliridin birsi tömür éli (tömür sijang) ning qumul déhqanlar qozghilingi we turpan déhqanlar qozghilingi bilen biwasite munasiwiti bar idi. Shunga u turpan–toqsun qozghilingining korlighiche yétip kelgen küchige–küch ulap qeshqer terepke qarap mangdi. Tömür éli maralbéshi tumshuq dégen yerde qeshqerdiki eksiyetchi hökümet küchliri bilen urush qiliwatqan chaghda sughun chazisida turghan Qirghizlar osman éli bashchiliqida qozghilang kötürüp qumul déhqanlar qozghilingigha awaz qoshti. Uning tömür sijanggha yazghan xétide: «atam tömür sijang arqiliq ghazi xojiniyaz hajimgha bey'et qilimiz!» dep yézilghanidi. Ehwat shundaq iken aptor bu kishilerni ayrip chiqip: «qeshqerge kirgen tömürmu, osmanmu yerlik zorawanlar idi» dep yazsa, bu gepning bir uchi biwasite bérup qumul déhqanlar qozghilingigha tegmesmu! Oynap sözlisengmu oylap sözle dégendek bu sözni qilish aldida aptor sel–pel oylap qoyushi lazim idi.

«Inqilab méhman chaqirish, ziyapet bérish emes, tégi–tektidin élip éytqanda u bir xil zorawanliq heriket» emma u heq–naheqliqi, toghra we natoghriliqi bilen tüptin perqlinidu.

30- yillardiki qumul déhqanlar qozghilingi we jenubiy Shinjang déhqanlar qozghilanglirining hemmisi tégi–tektidin élip éytqanda heqqaniy we toghra bolghan zorawanliq heriket idi. Eger shu waqitta buzorawanliq heriket kötürülmigen bolsa, qanche on yillardin biri Shinjangdiki hermillat xelqni bulang–talang qilip, ézip, xelq qéni bedilige epyün chiraghlirini güllendurup zorawanliq bilen hökümraniq sürüp kelgen jin shurén hökümitining eksiyetchi dawtey–amballiri öz hakimiyitini texpige sélip ikki qollap xelqge ötküzüp bermigen bolatti. Qeshqerni misalgha alsaq, tömür sijang küch körsitip peyziwatqa kelmigen, osman éli küch körsitip atushtin–qeshqer kona sheherge basturup kirmigen bolsa, uzun yil qeshqerge hökümraniq qilip kelgen madawtey textitin chüshüp qolidiki silingliq tamghini tapshurmighan bolatti. Démek ularning shu waqitta küch körsetkenliki toghra bolghan heqqaniy heriket idi. Tébbiy ilimde zeherni–zerher bilen qayturush dégendek eksiyetchi zorawan hakimiyetni, inqilabiy zorawan heriket bilen aghdurup tashlimay bolmaytti.

Aptor bu mesilide yene töwendiki bir sewenlikke yol qoyidu; Yeni tömür bilen osman'gha «yerlik zorawanlar idi» dégen atni qoydumdep qumul déhqanlar qozghilinginng zor gewdisi bolghan jenubiy Shinjang qozghilanglirini xunukleshtürüp, selbiy heriket qilip körsitishke urunidu. Mundaq qilish bihudilik bolupla qalmastin, belki xata urunushtur.

Hemmige melumki, yang–jin mustebit hökümraniqliri uzun yillardin buyan xelqning shillisige minip éksiplatatsiye yürüzüp xelqni ézip kelgen tughma zorawanlar idi. Shunga xelq zulumdin éksiplatatsiyidin qutulushqa inizar boldi. Shundaq künlerde qumul déhqanlar qozghilingi partlidi. Uning tesiride jenubiy Shinjang qozghilangliri büyük orman'gha tutashqan ottek hemmila yerde lawuldap yénishqa bashlidi. Bundaq bolushi shu dewrning muqerrer mehsuli idi. «Qeyerde zulum bolsa shu yerde qarshiliq bolidu» dégen qanuni hökümnining ijtimaiy inkasi idi. Bu qozghilangni xunukleshtürüp selbiy heriket qilip körsitish qet'iy mumkin emes. Qeshqerni merkez qilghan jenubiy Shinjangning payansiz keng wadisini 20- 30yildin buyan qashqirdek tilghap zorawanliq bilen xaniweyran qilip kéliwatqan matitey–madawtey, ambal–lawiylarni bir qétim zorawan idi» dep tilgha almighan aptor, yuqiriqi zalimlarni aghdurup tashlighan tömür, osmanlarga kелgende «yerlik zorawanlar idi» dep at qoyghanliqi kishini qattiq chöchütidu. Aptordin shuni sorayliki, jin–shurén hökümitining mustebit emeldarliri uzun yildin xelqning shillisige miniwélip zorawanliq yürüzse

«zorawanliq» bolmaydiken'ghu, xelq ammisini (tömür, osmanmu buning ichide) ularni aghdurup tashlap yoruq künlerge érishish üçün heriket qollansa «zorawan» bolamdiken! ...

Aptor bu mesilige kelgende özining 30- yillardiki qumul déhqanlar qozghilingigha tutqan pozityisi bilen muhebbitini ashkarilap qoyushtin saqlinalmaydu. Chünki aptor jenubiy Shinjang xelq qozghilanglirini xelq sépide turup küzetmesitin belki jin shurén hökümitining yuqiri derijilik sadiq emeldari mewqeide turup közitip qumul déhqanlar qozghilingining zor gewdisi bolghan jenubiy Shinjang xelq qozghilanglirini «qalaymiqanchiliq ichidiki jenubiy Shinjang» depla tütekleshturgen. Tarixni mundaq tütekleshturup körsetken aptorni qumul déhqanlar qozghilingigha nisbeten hésdashliqi bar, mueyyen muhebbiti bar dep éytishqa qandaqmu mumkin bolsun! Aptorning 1922- yillar «ilghar guruppa», «mexpiy teshkilat» qurdum dégenliri bilen «turpan qozghilangchiliri méni özlirige rehber qiliwalmaqchi bolghan», «turpan qozghilingining prinsipal mesililirige ghemghurluq qildim» dégenliri nege ketti! u dégenliri héchqandaq yerde put dessep turalmaydighan quruq söz döwisi bolup qalmasmu!

4. Aptor öz kitabning 485- bétidin 492- bétigiche bolghan shepilergé «qalaymiqanchiliq ichidiki jenubiy Shinjang» dep mawzu qoyup 1933- yilidiki jenubiy Shinjang déhqanlar qozghilanglirini eslep chiqqan. Epsuski eslimining özi qalaymiqan yézilghan bolup nurghunlighan tarixi pakitlar astin—üstün qiliwétilgen.

Aldi bilen shuni izahlap qoyush lazimki, eslimige «qalaymiqanchiliq ichidiki jenubiy Shinjang» dep mawzu qoyushning özimu anche uyghun emes. Chünki jenubiy Shinjang qozghilangliri nahayiti retlik—ritimliq boldi. Kucharni ishghar qilghandin kéyin andin aqsu—qeshqerni ishghal qildi. Démek qozghilang nuqtisidin éytqanda nahayiti retlik we tertiplik boldi. Jin shurén hakimiyiti we uning emeldarliri neziridin qarighanda nahayiti qalaymiqan boldi. Qozghilangchilar ularning zorawanliq bilen hakimiyet yürüzüwatqan turmushni buzup tashlighanliqtin ular sarasimige chüshüp parakende boldi. Shunga ular qozghilangni «qalaymiqanchiliq» dep atidi. Belki aptor özimu jin shurénning bir emeldari bolghachqa (aptor 1933- yili 1- ayning 25- küni germaniyidin qaytip kélip ürümchide bir mezigil turghan. 3- ayning 27- küni jin shurénning buyruqi bilen sowét ittipaqigha xizmet bilen ketken) jenubiy Shinjang qozghilanglirini bir parche qalaymiqanchiliq dep chüshinip qalghan bolushi kérek.

Misal üçün bir jümlini keltürüp pakitqa sélishturup köreyli:

486- Bette: «1933- yili 1- ayda mashiming, marénni kuchargha hujum qilishqa ewetti. Kucharbidikler xangtosi tömür pursettin paydilinip qozghilang kötürüp, marén bilen birliship kucharni bésiwaldi» dep yézilghan.

Marén (saqalliq tun'gan depmu atilidu) ning kuchargha kelgenliki rast. U kéyin keldi. Kucharni tömür bilen hemdembeg haji, kucha wangliri birliship on mingdin artuq kucha xelqi bilen birlikte ishghal qildi. On minglighan qozghilangchi xelq ichide 32eskiri bilen kelgen marén qanchilik rol oynishi mumkin, tömür pursettin paydilan'ghan mesile tüptin mewjut emes. U korlighiche bérip korlini ishghal qilghal inisi toxti lüyjangdin küch ulap kuchargha keldi. Shamalbagh derwazisigha qoyghan otning yalquni öchmigen waqittila at salghan péti sheherge basturup kirip ketti. Aptor kucharni ishghal qilghan on mingdin artuq kucha xelqini tilgha almastin marénni tilgha alghanliqi tilgha alghandimu uning rolini üstün qilip yazghanliqi, eslimining chinliqigha xéli derijide nuqsan yetküzidu. Kishini teejjüplendüridighan yene bir yéri shuki, eslimining: «kucharni bésiwaldi» dep yézilghan kucharliq qozghilangchilar öz shehirini özi bésiwalmaydu, belki sheherni bésip yatqan jin shurén eksiyetchiliridin öz shehirini qutquzuwalidu yaki azad qilidu, yaki ishghal qilidu. Eslimide gepni mushundaq qoyushmu bir mesile. Eger aptorda qumul déhqanlar qozghilingini chong bir qismi bolghan jenubiy Shinjang qozghilanglirigha nisbeten azraq hésdashliqi bolidighan bolsa, sözni hergiz undaq yazmighan bolatti. Bu yerde aptorning meydani jin shurén terepte bolghanliqtin qozghilangchilarning kucharni ishghal qilghanliqi goya özining öyini bashqilar tereptin bésiwalghandek échinishliq teleppuzda yazghan!

Jenubiy Shinjang qozghilangliri—qumul déhqanlar qozghilingining chong hem asasiy hel qilghuch

qismi bolup omumiy éqimi jin shurén eksiyetchi hakimiyitini aghdurup tashlashtin ibaret. Meqset, nishan toghra bolghan bu qozghilanggha aptorning mueyyen hésdashliqi bolupla qalmastin chongqur muhebbitimu bolushi kérek. Shundaq bolghandila özining «turpan qozghilanglirigha ghemghurluq qilish» teng salahiyiti ipadilen'gen bolatti. Emma aptor jenubi Shinjang qozghilanglirini bir parche qalaymiqanchiliqi dep tonup her xil qopal sözler bilen eslime bayan qilghanliqi kishini téximu qattiq epsuslanduridu—xalas!

Jenubi Shinjangda qalaymiqanchiliq bolghanmu dégende qalaymiqanchiliq boldi. Bu qalaymiqanchiliq asasen majungying qisimlirining keltürüp chiqarghan qalaymiqanchiliq bolup, bu ayrim mesile. Bu heqte toxtalsaq bek uzun'gha kétép qalimiz!..

F. «Pantürkist» we «Pantürkizimchilar» Toghrisida

Aptor bumesile toghrisida öz kitabining köp yéride tekrarlaydu. Mesilen:

«1922- yildila... Mexpiy teshkilat bolup uyushtuq.... Biz pantürkistlarga oxshimayttuq... (307- 308- Betler)

«... Biraq mashiming pantürkizimchilarga oxshimaytti» (486- bet)

«.... Majensanglar... Yerliki emeldar mashyawuning yardimini élishqa razi idiki. Pantürkizimchilarning iz bésip turushigha yol qoymaytti» (489- bet)

«.... Pantürkist muhemmet imin... Qariqashta qozghilang kötürüp bu yerning hakimiyitini tartiwalidi....» (488- Bet)

«.... Shu chaghda xojiniyazning chöriside aylinip yürüenlerning bir munchisi pantürkizimchilar bolup, bulardin tesiri eng küchlüki mehmüt idi. Mehmüt bilen sawut damollining niyiti bir idi....» (491- Bet)

«.... Yünusbeg xojiniyazgha egiship yürüen mezhilide pantürkizimchilar tereptin tartip kétélgen....» (492- Bet)

«..... Bu teshkilat (sherqi türkistan islam jumhuriyiti) ning qoralliq küchi osman bilen mehmütning qisimliri idi.....» (495- Bet)

Yunusbek—turpan qozghilangchiliri pichan urushida waqitliq meghlup bolghandin kéyin qara sheherge kirip, u yerdin jenubqa méngip aqsuda tömür sijanggha yétishken. Qeshqerghe barghanda mashiyawuning ornigha waliy bolup teyinlen'gen.

«..... Men ürümchige kelgendin kéyin tahir begning eyqanliri heqiqeten emeliyet ikenlikini uqtum, xojiniyazni pantürkizimchilar qarshiwalghaniken.....» (503- Bet)

«Sherqi türkistan dölitini qurush pilanliniwatqanda men altayda idim..... Men kérimxan'gha xet yazdim.... Shinjang«musteqilliq» xata yolgha mangsa bolmaydu.....» (502- Bet)

Yuqiriqi neqillerdin shuni körüwélish mumkinki, omumen 30- yillarda qumul déhqanlar qozghilingigha rehberlik qilghan bashliqlarning hemmisila dégüdek «pantürkst» yaki «pantürkizimchilar» teripidin tartip kétép. Xata yolgha mangghuchilar bolup qalghan. Buning eksiche birla kishi, yeni peqet aptorning özila «pantürksit» bolmighan we «pantürkizimchilar» tereptin tartip kétélmigen, yeni xata yolgha mangmighan adem bolup chiqqan. Shuning bilen bir waqitta aptor yene majungying, mashiming, majensanggha oxshash adamlarni «pantürkistlar»gha oxshimaydighan yaki pantürkizimchilarning put dessep turushigha yol qoymaydighan ezimetlerdin qilip körsitip özi shérík qiliwalghan. Bu némidégen külkilik we epchil orunlashturush—he! bu gepche 30- yillarda Shinjangni bir qanche yil parakendichilikke sélip bulang- talang we qirghinchiliq qilghan majungying we uning jallat qisimliri Shinjanggha pantürkistlarga qarshi turush we pantürkizimchilarni put dessep turushigha yol qoymasliq üçünla chiqqan bolamdu! ejeba.....

Bu yerde shuni körüwélishqa boliduki; Aptor öz eslimiside qumul déhqanlar qozghilingining gholluq serkerdilirining birsige undaq, birsige mundaq dep at qoyup, ularning qilghan ishlerini «xata»gha

chiqarghanliqi yalghuz bir qanche serkerdini kardin chiqirish bolupla qalmastin belki 30- yillarda az kem töt yil dawam qilip eksiyetchi jin shurén hakimiyitini tüptin aghdurup tashlap Shinjangning tereqqiyat tarixini ünümlük algha siljitqan bir pütün qumul déhqanlar qozghilingini xunukleshtürüshtin ibaret bir yaman gherezning yoshurun'ghanliqi mana mendep körünüp turuptu!

Aptor aq- qarini perq etmeydighan we chüshenmeydighan qara ademlerdin emes, belki ichki–tashqi weziyetni, ötmüşni, hazirni hetta xéli yiraq kelgüsini mölcherliyeleydighan chong ziyaliy. Qumul déhqanlar qozghilingi we jenubi Shinjang qozghilangliri jush urup qaynawatqan mezgillerde aptorgerche Shinjangda yoq bolsimu, emma qozghilangning ötmüshi we tarixi qimmitini obdan chüshinidu. Qumul déhqanlar qozghilingi partlap chiqmighan bolsa, «12- aprél»siyasiy özgirishning bolmaydighanliqini, jin shurén hakimiyiti aghdurilmighan bolsa, shing shisey we xojiniyaz hajigha merkezleshken bir qeder démokratik, xelqchil hökümetning qurulmaydighanliqini, shundaqla 30- yillardin 40- yillarghiche bolghan Shinjangning siyasi- iqtisadi we medini maaripning uchqandek téz tereqqiy qilmaydighanliqini aptor téximu obdan chüshinidu. Epsuski hemmini chüshinidighan aptor yene néme üçün qumul déhqanlar qozghilingidin ibaret bu tarixi emeliyetni xunukleshtürüşke tewekkül qilghandu! Hemme chiraghni xireleshtürsem andin özümning chirighi obdan yanidu démekchi bolamdighandu!

Bu yerde héqiqi tarixni yene bir qétim tekrarlap ötüş lazimki; Qumul déhqanlar qozghilingi qandaqtur «musteqilliq» shoarini towlihan yaki «musteqilliq bayriqini kötürüp chiqqan bolmastin, belki milliy zulum we féodalizm zulumigha qarshi qozghalghan bir qétimliq keng miqyastiki déhqanlar qozghilingi bolup omumi gewdisi, nishani, meqsiti toghra idi. Shundaq bolghanliqi üçün 1933- yili «12- aprél» siyasiy özgirishidin keyin qurulghan ürümchi yéngi hökümiti bilen kélishim tüzüp ittipaq tüzdi. Eger aptor éytqandek qumul déhqanlar qozghilingining chong tarmiqi bolghan jenubi Shinjang qozghilangliri her qaysisi öz aldigha xata yolgha méngip qalghan bolsa, yaki xojiniyaz hajining etrapini pantürkizimchilar orap turghan bolsa, bolupmu اساسliq serkilerdin bolghan mehmud sijang pantürkizm yoligha mangghan bolsa, u chaghda xojiniyaz haji bashchiliqidiki qumul déhqanlar qozghilingi ürümchidiki shing shisey hökümiti bilen birlikke kélip ittipaq tüzmetin belki qurbining yetken yérigiche qandaqtur «musteqilliq» shuarlirini towlap, bayraqlarni lepilditip yürgen bolatti. Roshenki, ularning bir qanche yilliq küresh emeliyitide buningdin dérek bérighan alametler körün'gini yoq. Emma aptor xojiniyaz hajini qandaqtur pantürkizimchilarning otturisida qalghanliqtin uni qutquzuwélis qiyin ikenlikini tilgha élip misal üçün xojiniyazning katipi kérimxanni pantürkist idi dep körsitidu. Epsuski aptor tashqi mongghuliye arqiliq ötüp kelgen yaki bashqa yollar bilen kélip xojiniyaz hajining meslihetchiliri bolup turuwalghan shunche nurghun kishilarning birsinimu tilgha almaydu. Birning küchi qandaq, besh–onning küchi qandaq. Bunimu dengsep körmeydu.

Lékin aptor eslimisining bezi sehipiliride yene mundaq melumatlarni bérighu. Mesilen: (298- bette) tashqi mongghuliye iwetken wekiller ichidin abaw, niyaz axun, qasim, ismail axunlarni tilgha alsa, (296- bette) «tashqi mongghuliyidin we ürümchidin kélip xojiniyaz qisimlirigha qoshulup herbiy we siyasiy xizmet ishligenler ilgir- axir bolup on nechchige yetken..... Abaw Tashqi mongghuliyidin kelgen siyasiy xizmet xadimi idi.» Shuningdek(491- bet) yene «qumul weqeside tashqi mongghuliyidin xojiniyazning yénigha kelgen xadimlar mesilen: ismail axun, ghazi, niyaz axunlar.... Xojiniyaz üçün chet'ellerdin qoral–yaraq sétiwélip béreleydighan bolghachqa, ularning teshebbusi xojiniyazgha melum derijide tesir körsiteleytti» deydu.

Yuqiriqi ehwallardin melum boldiki, aptor hemme ehwaldin xewerdar. Xojiniyaz hajigha «pantürkist» dégen namni küchep chaplashqa bolmaydighanliqini u kishining alliqachan tuzaqqa chüshüp kinarigha ésilip qalghan teyyar gösh bolup qalghanliqini aptor obdan bilidu!

Emma aptor pütün küchni merkezleshtürüp mehmud sijangni «pantürkist»qilip körsitidu. Mesilen: Pantürkizimchilardin tesiri eng küchlüki mehmud idi. Mehmud bilen sawut damollining niyiti bir idi. Bu teshkilatning (sherqi türkistan islam jumhuriyiti) qoralliq küchi osman bilen mehmudning qisimliri idi..... we bashqilar.

Emeliyette mehmud muhiti qandaq adem idi? U, qeyser, iradilik, qet'iy adem bolup quul déhqanlar

qozghilingining asasi meqset nishanidin tewrenmigen, Shijangda axirqi minotqiche éliship héch amal qalmighanda andin chetke chiqip ketti.

U chetke chiqip ketken'ge qeder shing shiseyge qarshi küresh qildi. Shing shiseyning, fukang toxtimigha emel qilmay, chidimasliq qilghan ishlirigha qarshi turdi. Shing shiseyning weten birlikini parchilashqa urunup, Shijangni sowét ittipaqining ittipaqdash rispoblikisi qiliwélishqa teklip bergenliki toghrisida erz qilip nenjin merkizi hökümetke adem iwetti. Démek u, chetke chiqip ketken'ge qeder nenjin hökümiti bilen munasiwitini üzmidi. U merkezege itaet qilish daireside turup muxtaritet (aptonomiye) telep qildi. Bu ademge qandaqtur «pantürkist» «weten birlikini buzghuchi» dégendek isimlarni qoyush tolimu adaletsizlik we naheq bolidu. Sawut damolla bilen niyiti bir idi dések téximu adaletsizlik bolidu. Chünki sawut damollini qolgha élip xojiniyaz hajigha tapshurup bergen kishi del shu mehmüt muhiti idi. Uning qisimliri sawut damolla tayan'ghan küch bolmastin belki xojiniyaz hajigha itaet qilidighan اساسliq küch bolup axirqi minotqa qeder mehmüt sijanggha sadiq bolup turdi.

Aptor «pantürkist» «< pantürkizm» dégenning tégi—tektidin tartip aqibetlirigiche bolghan pütün jeryanni bashqa her qandaq kishidinmu chongqur we éniq chüshinidu. Pantürkizm qachan qeyerde peyda boldi, osman impériyisi qandaq berbat boldi, pantürkizimning ottura asiyadiki uchqunliri qandaq basturuldi, 30- yillardin kéyin shing shisey dewride pantürkizm qandaq boldi, bu jehetlerde aptorning bilimi hemmidin chongqur «pantürkist» dégen söz bilen türki til sistémisidiki milletlarning boynini qushqachning boynini boynini üzgendek üzüp, chamghurni keskendek késip tashlighili bolidighanliqini, undaqlarning nam—ehwalini tarixlardinmu öchüriwatqili bolidighanliqini téximu chongqur chüshinidu. Shuning üçün aptor 1922- yillardila biz pantürkistlarga oxshimayttuq dep élan qilghan. Meyli u chaghdiki tesewwurida kimlarning pantürkistliq qiliwatqanliqidin qet'iy nezer (aptor kimni nezerde tutqan bolsimu....) Aptorning baldur élan qilghanliqigha pikrim yoq. Qorqan aldida musht kötürüptu depmu qarimaymen. Lékin 30- yillardiki qumul déhqanlar qozghilingigha jan pida qilip qatnashqan serkerdilerge qandaqtur «pantürkist» «musteqil dölet qurghuchi» dégendek yolsiz qalpaqni qar—qoyuq keygüzüp ularni yene bir qétim qurban qiliwetmekchi bolghanliqigha tolimu epsuslinimen!

Kitabning 480- bétide «majungying qeshqerghe kirgendin kéyin «sherqi türkistan islam jumhuriyiti» ni bit- chit qildi....» Dep yézilghan.

Jümlining orani we keypiyatidin qarighanda majungying qandaqtur ijabiy küch, qeshqerdikiler qandaqtur «sherqi türkistan islam jumhuriyiti» din ibaret selbiy gurohtikiler bolup bit- chit bolghanliqi chiqip turidu. Mesilini mushundaq qoyush zadi qandaq? Buni chüshinish üçün tarixi pakitlarga hawale qilip köreyli:

① 1933- yili 5- aylarda majungying 2- qétim Shijanggha chiqip uzun ötmeyla uning epti- beshrisi ashkarilinip Shijangdiki 13 milletning ortaq düshmini bolup qaldi. Mushu sewebtin xojiniyaz haji shing shisey bilen ittipaq tüzüp fukang kélishimige imza qoydi. 1934- yilgha ötkende ürümchige éghir tehdit séliwatqan majungyingni bit- chit qiliwétish üçün shing shisey hökümiti pütün küchini seperwer qilghandin tashqiri sowét ittipaqidin yadrem telep qildi. Telepke binaen sowét armiyisi «altayski» dégen nam bilen chöchek arqiliq Shijanggha kirip majungying qsimlirigha yerdin hawadin qaqshatquch zerbe berdi. Netijide majungying meghlup bolup jenubi Shijang terepke pétrap qachti. Tarixi emeliyet del mushundaq, emma aptor eslimiside goya majungying qandaqtur «sherqi türkistan islam jumhuriyiti» ni bit- chit qiliwétish üçünla qeshqarghe barghandek qilip qoyghan. Mundaq yézish tarixi pakitlarga hörmét qilmighanliq bolupla qalmastin belki heq- naheqni astin—üstün qiliwatqanliq bolidu.

② Sawut damolla 1933- yili 11- ayni 12- küni qeshqerde «sherqi türkistan islam jumhuriyiti» ni kötürüp chiqti. Bu chaghdaxojiniyaz haji aqsuda idi. Sawut damollining u ishni qollimaytti. Xojiniyaz haji 34- yilining bashlirida qeshqerge bardi. Majungying qisimliri ürümchi tereptin qéchip qeshqerge yétip barghanda xojiniyaz haji qeshqerde bar idi. Uning tesiri chong, emeliy küchi köp bolup shing shisey bilen ittipaq tüzgen we jenubqa qachqan majungying qisimliri qeshqerge yéqinlashqanda xojiniyaz haji qattiq tosüp keskin jeng qilmastin sheherni boshutup yéngisar—yeken terepke ketti.

Kéyin özi erkeshtamgha bardı. Shu waqıtta sawut damollımu mepısige chüshüp yéngısar—yeken terepke ketti. Shu mezgilde xojiniyaz haji tereptin qolgha élındı. Démeq «sherqiy türkistan islam jumhuriyiti» dégini sawut damolla qolgha élinish bilen otturidin kütürölüp ketti. Bu emeliy pakıtlardin shuni chüshiniwalghili bolıduki, shu waqıtta qeshqerge toplan'ghan küch, mutleq tesirge we emeliy küchke ige xojiniyaz hajining küchi bolup shing shisey hökümiti bilen ittıpaqlashqan—teminatini ürümchi hökümitidin alidighan qanunluq küch idi. Sawut damolla qurghan hökümet bulargha wekillik qilalmaytti. Bu hökümet yüsüpjan qur béshi we osman Qirghizning küchini tayanch qilghan bolup küch jehette az hem ajiz idi. Hetta xoten qisimlirimu u, hökümetni qollımaytti we itaet qılmaytti. Démeq majungying qisimliri qeshqerge kirgende bit—chit bolghini qandaqtur «sherqiy türkistan islam jumhuriyiti» bolmastin, belki sheherni ıstratégiyilik boshutup bergini xojinyaz haji idi. U, shing shisey bilen kélıship qoyup majungyinggha ejellik zerbe bermestin sheherni tashlap chiqip ketkenidi. Yighip éytqanda majungying qeshqerge barghandin kéyin «sherqiy türkistan islam jumhuriyiti» bit—chit bolup ketti déyilidighan bolsa, tarixi pakıtqa uyghun kelmeyla qalmastin, belki tarix naheq burmilinip kétidu.

Bu mesilini chüshinishke yardimi bolsun üçün töwendiki bir pakıtıni qısturup ötmekchimen. Mesilen: ékspéditsiyichi swin—hédin yazghan «majungyingning sergerdanlıq xatirisi» namliq kitabning (xenzuche neshri) 263- bétide mundaq dep yézilghan: «ürümchidiki sowét ittıpaqining bash konsuli g. A. Epréstw manga qeshqerdiki xızmetdishidin kelgen bir parche xette yézilghan munu sözlerni dep berdi:- majungying özining qaldi—qatti ademlirini egeshtürgen halda jan talıship qéchip qeshqerge keldi. Eng axirida u 120 adimi bilen erkeshtam arqiliq qéchip rosyige ketti...»

Shu yillarda hemmidin xewerdar bolup turghan sowét ittıpaqining konsulliri öz—ara yézishqan xetliride majungyingni jan talıship qeshqerge qéchip keldi dewatsa, aptor kitabning 496- bétide «majungying jenubqa yürüş qilish bilen ularning (sherqiy türkistan islam jumhuriyetchilirning—démeqchi) shérin chüshi tamamen bit—chit boldı» dep yézip kishini téximu qattıq epsuslanduridu.

Yuqiriqi ikki xatirini sélishturup qarighanda, sowét ittıpaqi konsul xadimlirining majungyingning jenubqa yürüş qilishqa bergen xulasisi emeliyetke uyghun ikenliki, aptorning eslimisidiki bayanlar bir terepmilik bolupla qalmaq gherezlik burmilan'ghanlıqi mendep körünüp turidu. Apor bu yerde hetta majungyingmu «pantürkizimchilarnı» ni bit—chit qilghan dégen uqumni ilgiri sürmekchi bolıdu. Qalghan tereplerni hörmetlik kitabxanlarning özliri sélishturup körüp chiqishni ümid qilimen!

Kéyinki emeliy ehwallardin qarighanda, Shınjang sharaiyıtida bir ademning «pantürkizimchi», «pan islamzimchi» bolup ziyankeshlikke uchrashining ölchem shertliri nahayiti addiy bolup, shing shiseyning esheddileshken dewrliride qumul déhqanlar qozghilingigha qatnashqanlarning tolisi dégüdek «pantürkst», «pan islam», «jahatgırlarning quyruqi—jasusi» bolup türmige tashlandı. Shuningdek hindistan, misir tereplerde oqup kelgen yaki heremge bérip kelgenlermu oxshash teqdirge duch kélip türmige tashlandı. Eger mushu ölchem boyiche éytqanda aptorning özi qandaq bolıdu, rosy qazanda tughulup ösken, gérmaniyide oqughan aptor zadi zadi némige tewe?....

1962- yillardiki öginish heriketliride özini tekshürüp mesile tapshurghan aptor, 30- yillarda birlinda heriketliniwatqan meshhur pantürkst ghiyas ishaqi (Tatar) larning neshr qilghan «milletlarning chong yoli», parıjhda heriketliniwatqan meshhur pantürkist mustapa choqay neshr qiliwatqan «yash türkistan» namliq eksiyetchi jhurnallarnı körgenlikini, oqughanlıqini hetta bu jhurnallarnı aptorgha ewetip turghanlıqini éytqan idi. Wehalenki, pantürkistlarning birlin, parıjhda qandaq heriketliniwatqanlıqini anglımighan. Bilimigen, hetta ular neshr qilghan jhurnallarnı körmigen, körgen teqdirdimu oqushni bilmigen qaratürük, sawatsız sehralıqlar «pantürkst», «pan islamsit» bolup eyiplan'ghan yerde, birlin—parıjhlarnı kézip yürgen belki shu mezgillerde ghiyas ishaqi (Tatar), mustapa choqay (özbék) ler bilen körüşhüp salamlashqan yaki ularning jhurnal—mejmuilirini körüp yürgen aptor qandaq qilip «pantürkst», «pan islamst» bolmaq qalghandu?

Emma aptor bezen jaylarda quyruqini tutturmisimu, lékin azraq körsitip qoyıdu. Mesilen: aptor 1938- yili 2- ayda shing shisey zaysandin chaqirtip kélip qolgha alghan chaghlirini eslep mundaq yazıdu: «kichik mashinidin bir nechcheylen chüshüp.... Andin qolumnı kütürüp qoyup yénimni axturdi, men

ene shundaq qolgha élinim. Méni qolgha alghanlarning biri ili JX idarisidiki sowét ittapaqi meslihetchisi idi».

«Ili JX idarisi méni bir hepte qamighandin kéyin 4- aynning 12- küni ürümchidiki 2- türmige yalap élip bardi».

«JX bashqarmisining bashliqi Li yingchi we sowitlik ikki soraq meslihetchisi méni soraq qilishqa mes'ul boldi. Ular manga «jahan'girlargha ghalchiliq qilghan», chet'elge baghlan'ghan», «gérmaniye bilen yaponiye küchlige tayinip Shinjangda musteqil islam döliti qurmaqchi bolghan» dégen'ge oxshash betnamlarni chaplidi. Men bundaq böhtanni étirap qilmidim. Elwette.... Hoshumgha kelgendin kéyin ulargha özümning fashistlarga qet'iy qarshi ikenlikimini chüshendürmekchi boldum. Chöchekte gérmaniyaning ishpiyoni shimétni pash qilip sowét ittapaqigha tapshurup bergenlikimni, shundaqla yapon jahan'girikige intayin öch ikenlikimni, 1933- yili altayda yaponiyining ghalchisi maxéyinggha qarshi urush qilghanliqimni.... Sözlep berdim».

Yuqiriqi sözlerdin qarighanda aptorgha «pantürkst—pan islamsit» shamili az—tola tekkende qilidu. Sowét meslihetchiliri qatnashqan qolgha élinish we soraq qilinish ehwalliri mesilining yalghuz shing shiseyning qolidin emes, belki sowét ittapaqi teripidin boluwatqanliqidin dérek béridu. Aptorning étirap qilmighanliqi birinchidin yoq nersini iqrar qilmighanliq bolsa, ikkinchidin her qandaq jazagha berdashliq bérup sinaqlardin ötüp ketkenlikining ipadisi.

Bu yerde shuni qisturup ötüş lazimki: aptorgha 1933- yili 4- aynning axirlirida moskiwada yoldash pogonin kélip Shinjangning töwettiki siyasiy ehwalini tonushturghan. Shuning bilen kallisini élishturiwatqan bezi mesililer aydinglashqan. (Aptor yene 504- bette pogonin toghrisida toxtilip méni inqilabqa tonushturghan pogoninmu ürümchige kélip Shinjangning siyasiy teptish ishlerini bashqurush idarisige muawin bashliq bolup Shinjangda amanliqini saqlash organlirini qurushqa yordemeshti) dep uchur béridu.

673- Bette yene uchur bérup: «ishiktin kirishmigila bir kishi aldimgha kélip men bilen qizghin qol éliship körüshti. Uning sowitlik ikenlikini bayqidim. Lékin biz tonushmayttuq. U méning rusche bilidighanliqimni bilse kérek, terjiman ekemeptu. U nahayiti edep bilen özini tonushturdi. «Men shébayiw bolimen, emdila moskwadin mexsus siz bilen ehwallishishqa keldim» dédi. Men bir az heyran boldum. U, gépini dawamlashturdi. «Shing shisey Shinjangda hökümraniq qiliwatqan chaghda sowét ittapaqidin soraq meslihetchisi qilip ewetilgen yoldashlar shing shiseyning damigha chüshüp qélip sizni jahan'girlarning ghalchisi, dégen iken. 6- 7 Yilliq tekshürüş arqisida sizge töhmet qilin'ghanliqi, uwal qilin'ghanliqi ispatlandi. Shunga sowét ittapaqi hökümiti méni mexsus sizdin epu sorash üçün ewetti» shuning bilen u qolumni yene bir qétim ching siqti,- deydu.

Yuqiriqi ehwallardin aptorning qamaqqa élinish—boshutilish ishleri adettiki kichik ishlardin bolmay, belki chong ish ikenlikini körüwalghili bolupla qalmastin, eng muhimi aptorning chong teweliki bar alahide adem ikenlikini chüshen'gili bolidu.

Mushu mesilige kelgende bir jümle köngül sözini éytip ötüşni xalaymenki, sowét ittapaqi shu yillarda Shinjanggha ewetken soraq meslihetchiliri aptorni xata soraq qilip öltürüşke höküm qilghan on minglighan her millet xelqidin epu sorimamdiken!.. Qiziq ish—he!

Aptorning eslimiside tola mesililerde prinsipalliq we izchilliq kem. Mesilen: majungying toghrisida bir turup mashimingni «pantürkstlarga oxshimaytti» dep perdaz berse, majungyingni jenubqa yürüş qilip pantürkizimchilarning shérin chüshlirini bit—chit qildi dep kökke kötüridu. Mesile öziye taqashqanda «yapuniyilik ghalchiisi maxéyinggha qarshi urush qildim» dep öziye destek qilidu. Maxéying dégen majungyingning altay chöchekke ewetken öz ademighu! her ikkisila yaponiyining ghalchisi ikenliki ispatlan'ghan'ghu!